

זיכרון שנשתל נוף שנעלם

כמיליה מוסלח



כמיליה מוסלח
זיכרון שנשתל נוף שנעלם

פרויקט גמר

סטודיו מרחב תודעה וקיימות

מנחים | אדריכל שמעיה צרפתי, אדריכל ישי וול

אדריכלות חוקרת

מנחה | ד"ר אדריכל אור אלכסנדרוביץ'

התוכנית לארכיטקטורה

הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון

התשפ"ה | 2025

הפקולטה
לארכיטקטורה ובינוי ערים



תוכן עניינים

5	מנן הירוק לאפור: מחיקת הפרדסים של יפו
7	ניכור עירוני
8-11	זיכרון העורף החקלאי - בין קרקע לזיכרון
12-15	יפו: עיר נמל, מרכז מסחרי ומורשת ההדרים
18-21	עורקי החיים : שבילים וצירים
22-25	דעיכת הנוף
26-27	בית הבאר: ליבה של המערכת החקלאית והחברתית של יפו
27-31	שימור בתי הבאר: בין הכרה להזנחה
34-37	הפרדס
38-39	פוליטיקה של מקום ושינוי חברתי
40-45	שרידי הפרדס
46-47	הפרדס העירוני
48-55	מרכיבי תרבות חקלאית
56-57	סיכום

”כשאני מבקר בביארה (פרדס), אני

**חש תחושה עזה שִׁיפּוֹ והביארה
הן תאומות. והביארה. יפּוֹ
והנמל הם עורק החיים.**

אם נוסיף לשלושה האלה את טוב
הלב של תושבי יפּוֹ, נאחל שהזמן
יימשך עד אין סוף. אם איננו יכולים
להעניק חיים לדג מחוץ לים, כך
גם אני לא יכול לחיות מחוץ ליפּוֹ,
באילו התרגלתי לחמצן שלה,
אותו אני חולק עם עצי הפרדס.

**אני חי ביום ומת בלילה
כדי שעץ התפוז השמוטי
ימשיך לחיות בכניסה
לפרדס.”**

עבד אל-קאדר סטל

תושב יפּוֹ

מז הירוק לאפור: מחיקת הפרדסים של יפו

יפו, שנודעה בעבר בכינוי "פרדסיה", הייתה עיר של פרדסים – מרחבים חקלאיים עשירים שהשתלבו במארג החברתי, הכלכלי והנופי של העיר, אך כיום אינם נוכחים במרחב. הפרדסים היוו לא רק מקור פרנסה, אלא גם שכבה זהותית משמעותית, שטיח ירוק של חיים, זיכרון וקהילה. בתי הבאר, ששימשו כחלק בלתי נפרד מהמערכת החקלאית, נותרו כיום כעדויות שותקות לעבר שנמחק כמעט לחלוטין. עם השנים, תהליכי פיתוח אורבני אינטנסיביים החליפו את השדות ברשת כבישים ובינוי אטום, תוך מחיקת הקשר ההיסטורי שבין העיר לאדמתה. היעלמות הפרדסים לא הייתה רק שינוי פיזי בנוף, אלא גם פגיעה עמוקה במערכות העירוניות שתמכו בחיים המקומיים.¹

המחיקה של העבר החקלאי של יפו היא בעיה מרחבית משמעותית, שכן היא משבשת את הרצף ההיסטורי, מוחקת מערכות אקולוגיות חיוניות ופוגעת באיכות החיים העירונית. בעבר, הפרדסים הגדירו לא רק את הנוף, אלא גם סיפקו צל, ויסתו את האקלים ושימשו כגורם ממתן במערכת האקולוגית. עם היעלמותם, הבינוי הצפוף והאטום יצר מציאות אורבנית חמה וצחיחה, שהחריפה את בעיות החום העירוני והצפות הגשמים. בנוסף, החקלאות הייתה חלק משמעותי בהגדרת הקשרים החברתיים של העיר, ועם היעלמותה, נחלש גם הקשר הפיזי והתרבותי של התושבים למקום. המרחב הפך יותר ויותר לסחיר ונדל"ני, תוך דחיקת שימושים מסורתיים מקומיים לטובת תהליכי פיתוח מואצים.

היעדר התייחסות לשכבת העבר הזו מביא להתחדשות עירונית שאינה קשובה להיסטוריה המקומית, ומעצים את תחושת הניכור מהמרחב. לפיכך, יש לבחון כיצד ניתן לשלב את המורשת החקלאית של יפו במרקם העירוני העכשווי באופן שיחיה את זהותה ההיסטורית וישמר את הקשר לרבדים שנמחקו.

1 קובי פלד, "בתי הבאר של יפו", זמנים: רבעון להיסטוריה 103 (קיץ 2008): 38.



עץ הדר בפרדס ביפו. פראנק סחולטן, 1921, מאוסף הדיגיטלי
מהאוניברסיטת ליידן.



שני גברים יושבים ליד ערימת תפוזים, פראנק סחולטן, 1921, מאוסף
הדיגיטלי מהאוניברסיטת ליידן.



גברים מוכרים תפוזים. פראנק סחולטן, 1921, מאוסף הדיגיטלי
מהאוניברסיטת ליידן.



גברים אורזים תפוזים, פראנק סחולטן, 1921, מאוסף הדיגיטלי
מהאוניברסיטת ליידן.

ניכור עירוני

המרחב העירוני משקף שכבות היסטוריות ותרבותיות, אך כאשר מרחב מסוים עובר מחיקה או שינוי קיצוני, נוצר ניכור עירוני – תחושת נתק בין הקהילה לסביבתה. מחקרים מראים שעיצוב המרחב משפיע ישירות על תחושת השייכות של התושבים, וכי כאשר הזהות המקומית נמחקת, מתערער הקשר של הקהילה למקום.²

מחיקת המורשת החקלאית של יפו היא דוגמה לתהליך זה. יפו הייתה מוקפת פרדסים שהיוו חלק בלתי נפרד מזהותה הכלכלית, האקולוגית והחברתית. מערכת הבארות סיפקה מים להשקיה ולשימושים יום-יומיים, ויצרה קשר הדוק בין תושבי העיר לאדמה. אולם, בעשורים האחרונים, תהליכי הפיתוח העירוני הובילו להיעלמות הפרדסים ולהרס כמעט מוחלט של בתי הבאר, תוך יצירת מרקם עירוני חדש המתעלם מהעבר החקלאי של המקום.

טשטוש זה אינו רק שינוי פיזי אלא גם ניתוק תרבותי ותודעתי. כיום, יפו היא מרחב שבו העבר נוכח כרסיסי זיכרון שאינם משולבים בתכנון העירוני. אובדן זה גורם לא רק למחיקת נוף היסטורי, אלא גם לאובדן הידע המקומי והשימושים המסורתיים בקרקע.³

2 Edward Relph, *Place and Placelessness* (London: Pion, 1976), 90–91.

3 Anne Whiston Spirn, *The Language of Landscape* (New Haven: Yale University Press, 1998), 240–266.



זיכרון העורף החקלאי – בין קרקע לזיכרון

החקלאות היוותה נדבך מהותי ונרחב של המרחב הדרומי והמרכזי של מישור החוף – מראשית יפו ועד לאזורי הדרום והצפון של תל אביב, לרבות ואדי מוסררה ונחל הירקון. אזורים אלו כללו לא רק את הפרדסים הידועים, אלא גם חלקות בעל, גידולי שדה וירקות. החקלאות פעלה כמנוע כלכלי וכמרקם חברתי-תרבותי, שטעון בערכים של זהות, קהילה וזיקה לאדמה.

המרחבים הללו שימשו כעורף חקלאי תומך לעיר – לא רק בהיבט של אספקת תוצרת, אלא כשכבה מרחבית-כפרית שאיזנה את האורבניות המתפתחת. מדובר במרחבים שחיו לצד העיר, הזינו אותה, והיוו חלק בלתי נפרד מן התודעה הקולקטיבית של המקום. עם קום המדינה, חקלאות זו הלכה והתפרקה. הפרדסנים הפלסטינים, ברובם, הפכו לפליטים, ופרדסיהם הולאמו על ידי מדינת ישראל. אולם מעבר לממד הפיזי והפוליטי, התרחש תהליך עמוק של דה-חקלאיזציה נפשית ומרחבית: לא רק אובדן של מרחבים חקלאיים, אלא מחיקה של הזיכרון – של החיים, ההרגלים, והשייכות שהתקיימה באותם שדות.⁴

תהליך מחיקת העורף החקלאי אינו ייחודי ליפו; ברחבי העולם ערים רבות צמצמו והתפשטו על חשבון נוף חקלאי עשיר – בין אם מטעים, שדות גידול מסורתיים או תבניות עונתיות של עיבוד קרקע. לעיתים נדירות בלבד שמרו ערים אלו על זכר החקלאות שקדמה להן – פיזית, סימבולית או נרטיבית. עם זאת, גישות עכשוויות מלמדות כי שימור העבר החקלאי אינו מחייב חקלאות פעילה. כך למשל, בלגרד משמרת גני קצה עירוניים כאתרי זיכרון תרבותיים-קהילתיים, המדגישים את הקשר בין מרחב, טבע וחברה גם לאחר אובדן הפונקציה החקלאית הישירה.⁵

4 מוסטפא כבוא ונחום קרלינסקי, הפרדס האבוד: סיפורה של תעשיית הפרדס הערבי בארץ ישראל, תל אביב: רסלינג, 2024.

5 Čopić, Slobodan, Dragana Đorđević, and Jelena Tomić-Đorđević. "Belgrade's Garden Colonies: Where Memory, Nature, and People Meet." In *Urban Agricultural Heritage: Transmission, Planning, and Design*, edited by Christina N. Sibylla D., and Christa R., 66–75. Basel: Birkhäuser, 2022.



Slobodan Ćopić, Dragana Đorđević, and Jelena Tomić-Đorđević, Gathering place at an individual's plot on the Great War Island, in "Belgrade's Garden Colonies: Where Memory, Nature, and People Meet", in "Urban Agricultural Heritage: Transmission, Planning, and Design", ed. Christina Neugebauer, Sibylla Dähmlow, and Christa Reicher (Basel: Birkhäuser, 2022).



Slobodan Ćopić, Dragana Đorđević, and Jelena Tomić-Đorđević, "Garden colony in Besni Fok," in "Belgrade's Garden Colonies: Where Memory, Nature, and People Meet", in Urban Agricultural Heritage: Transmission, Planning, and Design, ed. Christina Neugebauer, Sibylla Dähmlow, and Christa Reicher (Basel: Birkhäuser, 2022).

בליסבון, המורשת החקלאית שולבה בתכנון העירוני באמצעות שימור תבניות קרקע היסטוריות, שימוש בצמחייה מסורתית, הענקת שמות למרחבים ציבוריים על שם אזורים חקלאיים לשעבר, ועיצוב נופי המדמה את מראה הנוף הכפרי שקדמה לעיר – כל זאת ככלי לחיזוק זהות מקומית והמשכיות תרבותית.⁶ גישות אלו מציעות מסגרת להתערבות עכשווית שאינה מפרה את המרקם העירוני אלא נטמעת בו כחלק מהזהות החיה של העיר, תוך חיבור בין זיכרון, קרקע ונוף.

הנכחת העבר החקלאי חייבת להתקיים במרחב העירוני החי. המרחב הוא זירת זיכרון יומיומית, חושית וחוייתית, ולכן רק באמצעות פעולות תכנוניות ניתן להעניק נוכחות לעבר זה כחלק מהחיים העירוניים. בדרך זו הזיכרון אינו נשאר מופשט או נוסטלגי, אלא נטמע בחוויות היומיום של העוברים והשוהים בעיר.

העיקרון הראשון הוא הפשטת התרבות החקלאית למרכיביה העיקריים ; האדריכליים, התחושתיים והנופיים , ושילובם מחדש במרחב העירוני, כך שיזכירו את השכבה החברתית כלכלית והתרבות שעמדה בבסיס החיים החקלאיים.

העיקרון השני הוא עיצוב נופי שמאזכר את החקלאות ההיסטורית, באמצעות שימוש בצמחייה מסורתית, תבניות קרקע או מערכות מים פשוטות, המייצרות חוויה חושית ונופית המזכירה את הנוף החקלאי מבלי לשחזרו באופן מלא.

העיקרון השלישי הוא שיקום מרחבים אבודים ; באתרים שבעבר היו שדות והיום כוסו באספלט או בבנייה עירונית, ניתן לשלב קווי נטיעה, הצללות, תעלות מים או מרקמים חומריים, ובכך להשיב את שכבת הזיכרון החקלאית אל פני השטח ולהפוך אותה לחלק מהחוויה העירונית העכשווית.

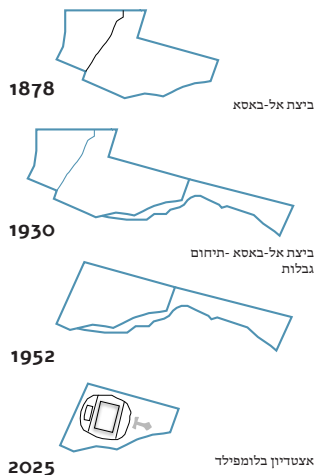
6 Sánchez Salvador, Mariana. "Urban Agricultural Heritage of Lisbon: From the Past to the Future?" In Urban Agricultural Heritage: Transmission, Planning, and Design, edited by Christina Neugebauer, Sibylla Dähmlow, and Christa Reicher, 88–97. Basel: Birkhäuser, 2022.

יפו: עיר נמל, מרכז מסחרי ומורשת ההדרים

יפו, אחת הערים העתיקות ביותר בחוף המזרחי של הים התיכון, התפתחה הודות למיקומה האסטרטגי על רכס כורכר בגובה ממוצע של כ-40 מטרים מעל פני הים. לאורך הדורות שימשה כמרכז מסחרי חשוב, בעיקר בזכות נמל יפו, שהיה אחד מממלי הייצוא המרכזיים של האזור. במהלך ההיסטוריה שלטו בעיר כובשים רבים – ממצרים הקדומה, דרך היוונים והרומאים, ועד לתקופה העות'מאנית והמנדט הבריטי. בתקופה זו התחזקה יפו כעיר נמל משגשגת עם כלכלה מבוססת מסחר, חקלאות ותחבורה.

בתחילה הייתה יפו עיר מוקפת חומה, שהתפתחה בצורה אורגנית עם רחובות צפופים וסמטאות מפותלות. במהלך המאה ה-19 חוותה העיר תהליכי התרחבות משמעותיים, בעיקר לאחר פירוק חומותיה בשנת 1870. אז הפכה יפו למרכז עירוני תוסס עם קהילה רב-תרבותית, תעשיות שונות, והתבססות הדרגתית של ענף ההדרים שהעניק לעיר מעמד בינלאומי.⁷

בזכות הקרקע הפורייה, מי התהום הזמינים, כמות המשקעים המתאימה, הקרבה לנמל יפו ואדמה עשירה בדשן אורגני מביצת אל-באסא, שנוצרה בשל היות הקרקע נמוכה מפני המים, יפו והאזור שסביבה הפכו למוקד מרכזי בגידול וייצוא תפוזים. הזן הבולט ביותר היה ה"שמוטי" – זן תפוזים ייחודי שפותח בארץ וזכה להצלחה עולמית בשל טעמו המתוק, מיעוט גרעיניו, קליפתו העבה שהגנה עליו במהלך שינוע ימי, ועמידותו הגבוהה לאורך זמן.⁸

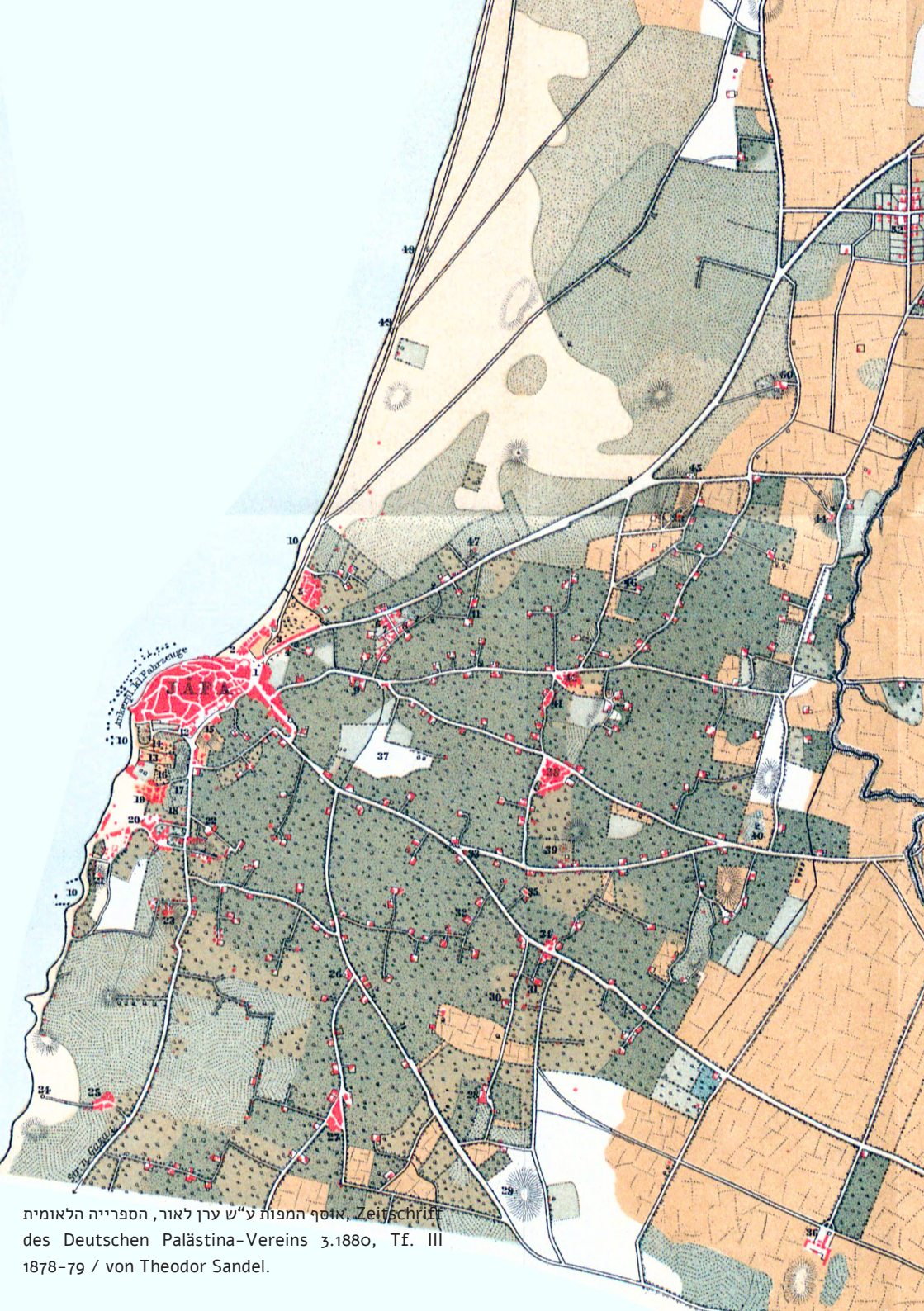


ביצת אל באסא: נוף טבעי וחקלאי ששימש בעבר מקור מים והשפיע על אופי השטחים הפתוחים ביפו, פראנק סחולטן, 1921, מאוסף הדיגיטלי מהאוניברסיטת לידן.

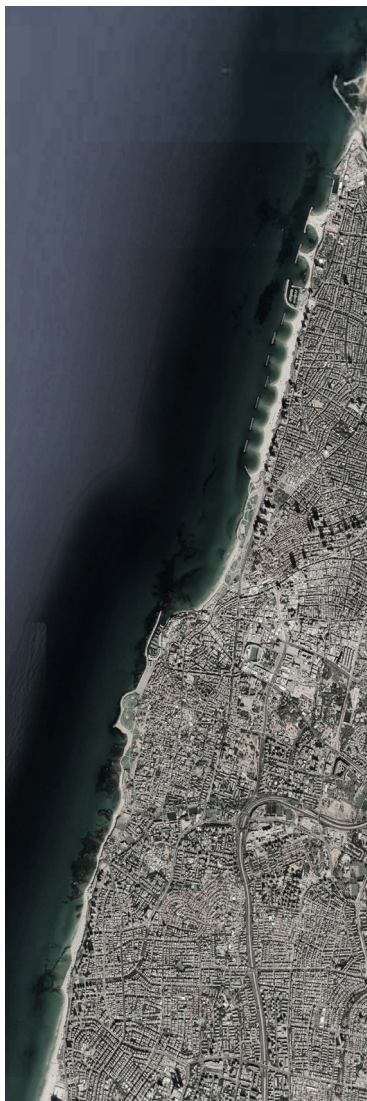
7 קרק, יפו: צמיחתה של עיר.

8 פרנקו יעקב, "תגלית מדעית על מקור איכותם של תפוזי השמוטי JAFFA". עת הדר, גיליון 143 (2022): 20-23.

<https://www.plants.org.il/uploadimages/et%20hadar%20143.pdf>



אוסף המפות ע"ש ערן לאור, הספרייה הלאומית
Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins 3.1880, Tf. III
1878-79 / von Theodor Sandel.



תמונת לוויין, 2024. google earth

התפוזים, שגודלו בפרדסים הרבים שסבבו את העיר, הפכו לאחד ממוצרי הייצוא החשובים ביותר של האזור. תעשיית ההדרים הייתה בעלת השפעה נרחבת, לא רק על הכלכלה המקומית, אלא גם על האוכלוסייה – חקלאים, סוחרים ובעלי עסקים יהודים וערבים כאחד השתלבו בענף זה, שלימים הפך לסמל של הכלכלה הפלסטינית ושל ההיסטוריה העירונית של יפו.⁹

בתקופה העות'מאנית, וביתר שאת בתקופת המנדט הבריטי, עבר ענף ההדרים תהליך של מודרניזציה. בשלהי המאה ה-19, רפורמות חדשות אפשרו שיפורים בתחבורה, השקיה ושיטות מסחר, מה שהוביל להתפתחות מסחרית משמעותית. טכנולוגיות חדשות, כמו מנועי קיטור לשאיבת מים, שיפרו את הפרודוקטיביות של הפרדסים והגדילו את היקף הייצוא. עד שנות ה-30 של המאה ה-20, ענף ההדרים היווה כ-77% מערך הייצוא של הארץ, מה שהדגיש את חשיבותו לכלכלת האזור.

מודרניזציה זו השפיעה גם על החברה הפלסטינית ביפו, שראתה בצמיחת ענף ההדרים מנוף כלכלי משמעותי. בעלי פרדסים וסוחרים תפוזים אימצו טכנולוגיות חדשות ושיטות ייצור מתקדמות, מה שחזק את מעמדה של יפו כמרכז כלכלי אזורי.¹⁰

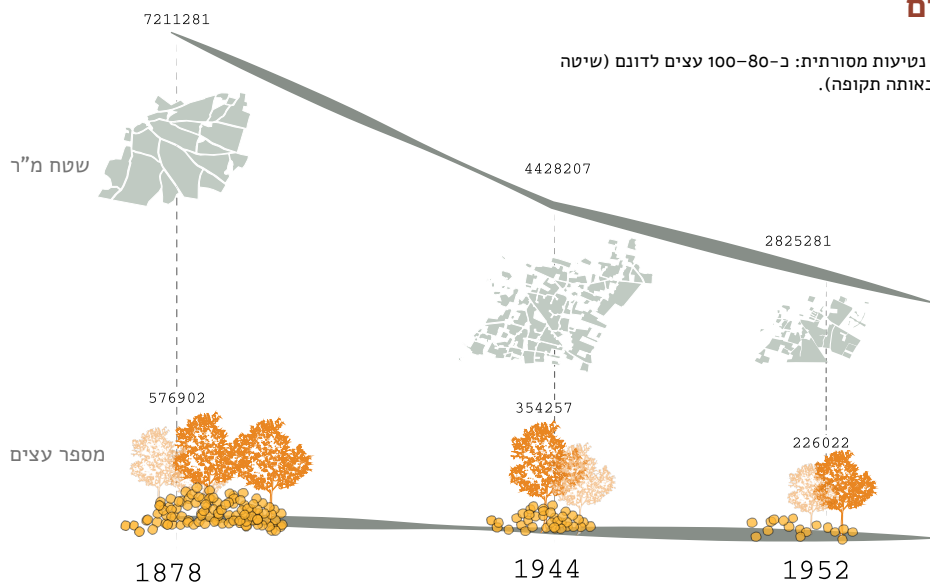
9 קרק, יפו: צמיחתה של עיר, עמוד 240-255.

10 מוסטפא כבהא ונחום קרלינסקי, "הפרדס הנעלם: הפרדסנות הערבית-הפלסטינית עד שנת 1948", זמנים: רבעון להיסטוריה

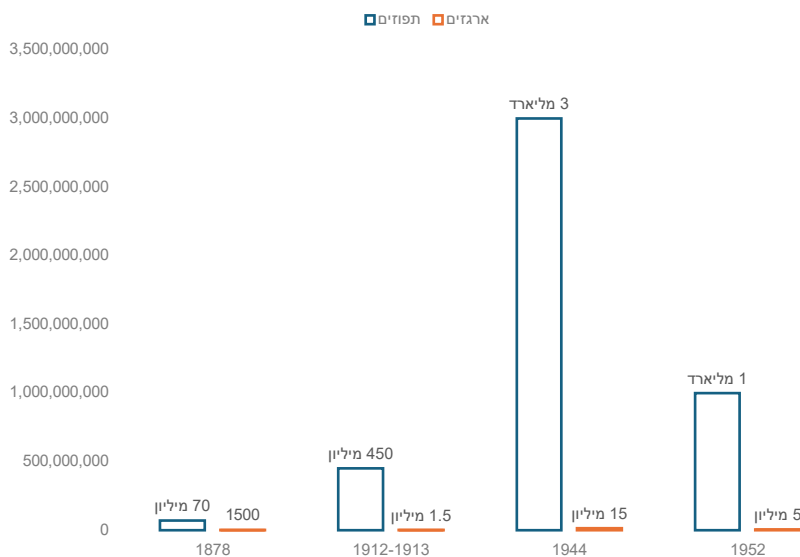
129 (חורף 2015): 94-95

עצים

צפיפות נטיעות מסורתית: כ-80-100 עצים לדונם (שיטה נפוצה באותה תקופה).



ייצוא תפוזים





צילום אוויר המראה את יפו ממזרח, 1917, תצלום אוויר של השייטת הבווארית, אוניברסיטת תל אביב.

An aerial photograph showing a coastal town with a dense cluster of buildings along the shoreline. The surrounding area is a mix of fields, roads, and some industrial or construction sites. The sea is visible in the foreground.

המערכת החקלאית שהתפתחה סביב ענף הפרדסנות ביפו
הייתה הרבה יותר ממערך ייצור חקלאי - היא הייתה מערכת
חיים. שלושה מרכיבים עיקריים עיצבו את המערכת הזו:

השבילים, בית הבאר והפרדס שחיברו ביניהם.

שלושתם יחד יצרו רשת מרחבית מקושרת, שחיברה בין קרקע
למים, בין עבודה לחברה, ובין ייצור לקהילה.

עורקי החיים : שבילים וצירים

ליפו הייתה מערכת חקלאית-כלכלית משולבת שהייתה חיונית לצמיחתה. מערכת זו פעלה כגורם מארגן במרחב העירוני ושימשה כאלמנט קולקטיבי עבור הקהילה שחיה ועבדה בה. היא שילבה בין מרחבים חקלאיים – פרדסים, חלקות בעל, גידולי שדה, כרמים ובתי באר – לבין פונקציות עירוניות כגון מחסנים, שווקים ומבני מסחר, ויצרה רשת שיתוף פעולה הרמונית בין העיר לסביבתה הכפרית, שהתפרסה ממזרח העיר העתיקה ועד גבולות נחל האיילון (נחל מוסררה).

התוצרת החקלאית של יפו, ובפרט תפוזי השמוטי, נשענה על מערכת דרכים היסטוריות ושבילים שחיברו בין אזורי הגידול לבין נמל יפו – מוקד הייצוא המרכזי של העיר.

מערכת הדרכים ההיסטורית הראשית חיברה את הנמל לערים הסובבות את יפו. עם התפתחות ענף החקלאות והתפשטות הפרדסים סביב העיר, דרכים אלו הפכו לצירי מסחר והובלה מרכזיים, שסייעו בשינוע התפוזים לשווקים המקומיים ולייצוא דרך הנמל, תוך שיפור הנגישות בין אזורי הגידול למרכזי המסחר. מערכת הדרכים הראשית של יפו כללה שלושה צירים היסטוריים עיקריים שחיברו אותה לערים הסובבות ולמרכז הארץ: דרך סלמה, שחיברה את יפו עם כפר סלמה והמשיכה לשפלה; דרך בן צבי (לשעבר דרך ירושלים), שחיברה את יפו לדרום מזרח; דרך פתח תקווה (לשעבר "דרך שכם" בתקופה העות'מאנית) שחיברה את יפו למרכז הארץ ולמושבות החקלאיות הראשונות.¹¹

השבילים שהתוו את תנועת הסחורות והאנשים מבתי הבאר לדרכים הראשיים, הפכו בהדרגה לצירים מרכזיים מוקפים בשכונות מגורים, מוקדי מסחר ותשתיות ציבוריות. תהליך זה סימן את המעבר של יפו ממערכת חקלאית מסורתית למרחב עירוני מודרני, שבו הדרכים לא היו רק אמצעי תחבורה, אלא גם כלי בעיצוב המבנה העירוני והחברתי של העיר.

11 מחמוד יזבק, עיר התפוזים, יפו: תרבות וזכרון 1840-1700 (ביירות: מכון ללימודי פלסטין, 2018), 135-108.

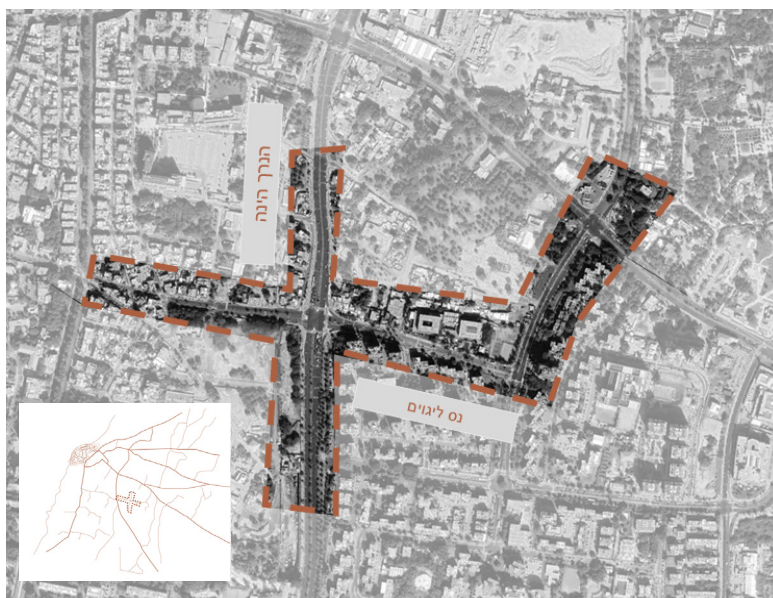
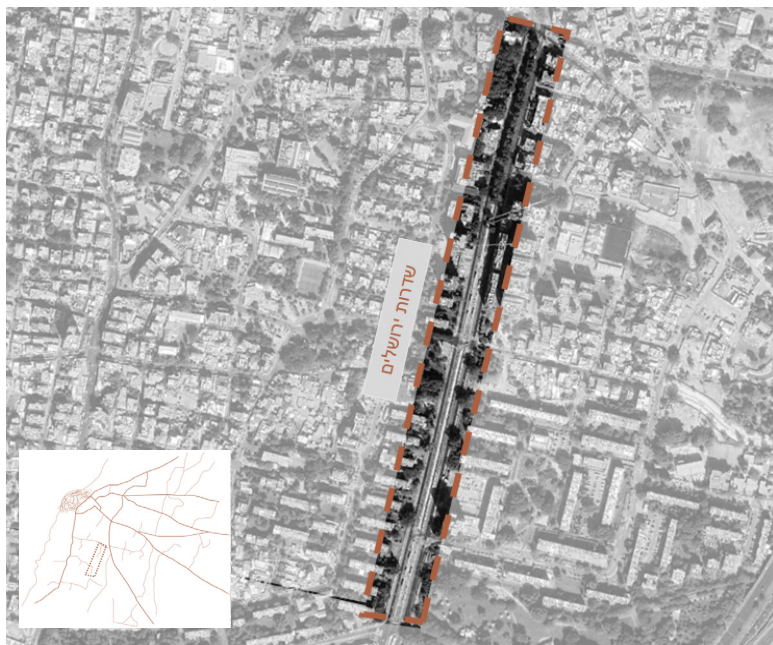


דרכים ראשיות



שבילים שהפכו לצירי תנועה חשובים

דרכים היסטוריות שחיברו בין פרדסי יפו לבין שווקיה ונמליה - שימשו כצירים ראשיים לתנועה, הובלה וחקלאות. למרות הפיתוח העירוני והרס השטחים החקלאיים, רבות מהן הותירו חותם בתצורת הרחובות של ימינו. תוואי השבילים הפך לרשת רחובות עירונית, המשמרת את כיווני התנועה המקוריים ומעידה על שכבת זיכרון חבויה בתוך המרחב האורבני.





דעיכת הנוף

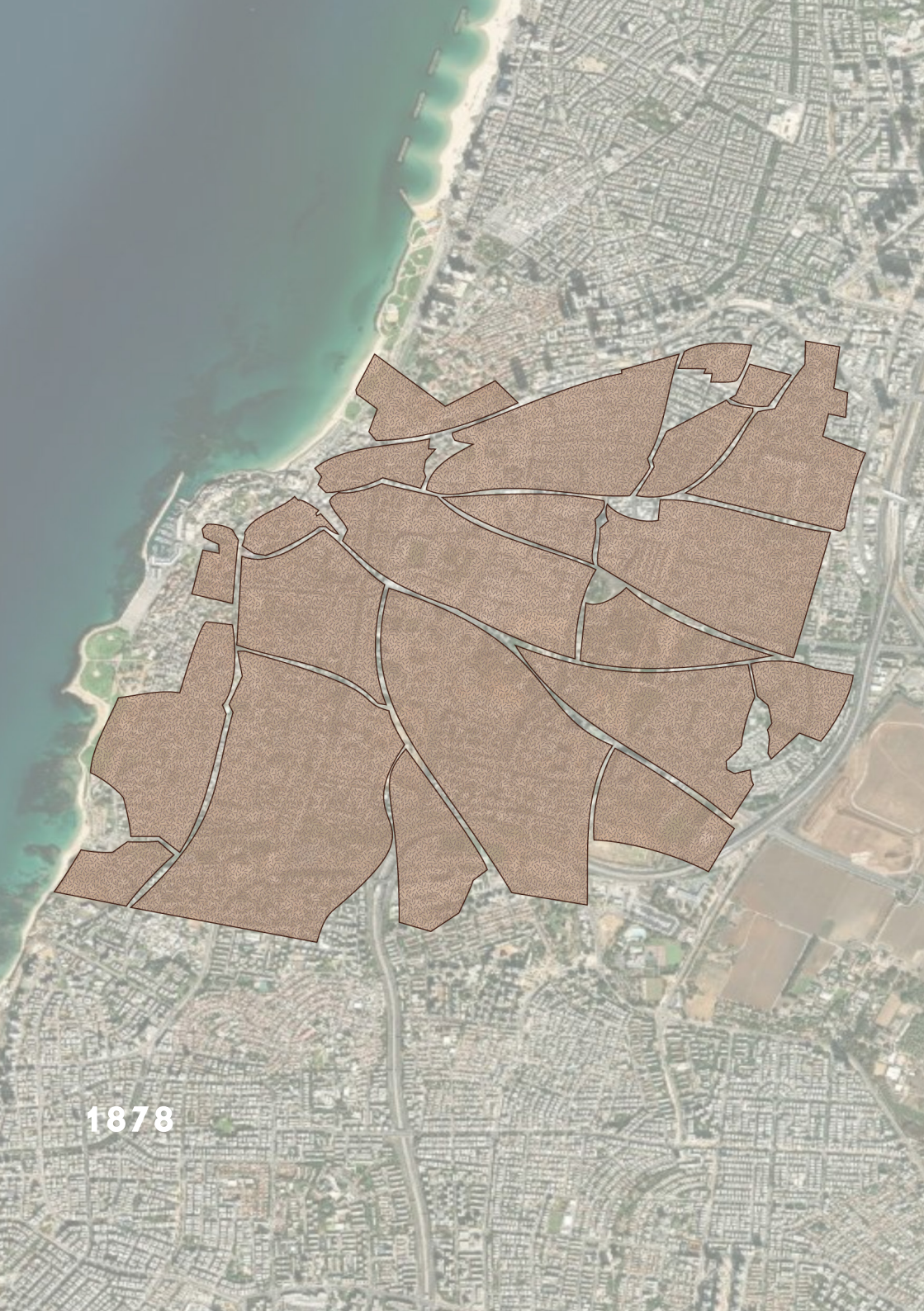
דעיכת ענף הפרדסנות ביפו נבעה משילוב של גורמים גלובליים ומקומיים, שהובילו לקריסת הכלכלה החקלאית בעיר. בשנת 1878, יפו הייתה בשיא פריחתה החקלאית, ושטחי החקלאות שלה השתרעו על כ-7,200 דונם. עם השנים, ובעיקר בעקבות שינויים פוליטיים וכלכליים, הצטמצם השטח החקלאי: בשנת 1944 ירד לכ-4400 דונם, ובשנת 1952, לאחר מלחמת העצמאות ותהליכי העיור המואצים, הצטמק לכ-2800 דונם בלבד.

בזירה הגלובלית, המשבר הכלכלי של שנות ה-30 והתחרות מצד מדינות כמו ספרד ודרום אפריקה ערערו את מעמד יפו בשוק ההדרים העולמי. מלחמת העולם השנייה החריפה את המצב, כאשר מגבלות סחר והפסקת הובלת התוצרת דרך הים התיכון צמצמו את אפשרויות הייצוא.

במקביל, מקומית, מלחמת 1948 האיצה את אובדן האדמות החקלאיות ביפו ודרום תל אביב – בין אם דרך הפקעה רשמית ובין אם בעקבות נטישה של בעליהן הפלסטינים. אולם תהליך דחיקת החקלאות והפרדסים מהאזור החל עוד קודם לכן, כחלק ממגמות תכנוניות מקומיות.¹²

תכנון מהיר וללא ראייה ארוכת טווח שינה את פני המרחב המקומי, כאשר שבילי הפרדסים הפכו לרחובות עירוניים. תהליך זה מחק כמעט לחלוטין את הנוף החקלאי המזוהה עם האזור, ורק עצים בודדים ובתי באר נותרו כעדות לעבר. המעבר ממערכת חקלאית לעירונית לא רק עיצב מחדש את המרחב הפיזי, אלא גם שינה את זהותה של יפו, כשהוא מותיר אחריו אתגרים מרחביים וחברתיים לצד הפיכתה למוקד עירוני מרכזי בישראל.

12 כהנא וקרלינסקי, "הפרדס הנעלם", 94-109.



1878



1944



4°

1952

בית הבאר

בית הבאר, או "בייארה" בערבית, הוא מבנה חקלאי מסורתי שנבנה בסמוך לפרדסים בארץ, בעיקר באזור יפו, החל מהמאה ה-19. בתי הבאר שימשו נקודות בנייה ראשונות במרחב החקלאי, ואליהם נסללו הדרכים שהפכו ברבות הימים לרחובות, אשר עיצבו את מבנה העיר המודרנית.¹³

בתי הבאר לא היו רק תשתית טכנית להשקיית פרדסי ההדרים, אלא מרכיב מרכזי במערכת המרחבית, הכלכלית והחברתית של האזור. מבנים אלה שימשו מוקד לפעילות חקלאית, מגורים ותיאום עבודה. מעבר לתפקודם הפונקציונלי, בתי הבאר הפכו לצומת חברתי-כלכלי שבו נפגשו קהילות מגוונות – בעלי פרדסים, פועלים מקומיים וקהילות שהתיישבו סביבם. העבודה בענף הפרדסנות, שהתבססה על תפעול בתי הבאר, יצרה דינמיקה של שיתוף פעולה, תעסוקה ושגשוג מקומי. תופעה זו, שהתפתחה בעיקר במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, הייתה לחלק בלתי נפרד מהנוף החקלאי והתרבותי של יפו וסביבתה, ושיקפה את השפעתם ההולכת וגדלה של תנאים טכנולוגיים, ביטחוניים ודמוגרפיים על תצורת המרחב.¹⁴

בהיבט המרחבי, בתי הבאר שיחקו תפקיד מכריע בקביעת דפוסי ההתיישבות ביפו. מיקומם הכתיב את התפתחות השכונות והיישובים החקלאיים סביבם. הקשרים הקהילתיים שהתבססו סביב בתי הבאר נבנו מתוך צורך הדדי לשיתוף פעולה, אשר הפך אותם למוקדים של גיבוש חברתי ולביטוי מרחבי של חקלאות קהילתית-תעשייתית.



בית באר עם בריעת אנירה, פראנק סכולטן, 1921. מאוסף הדיגיטלי מהאוניברסיטת לידן



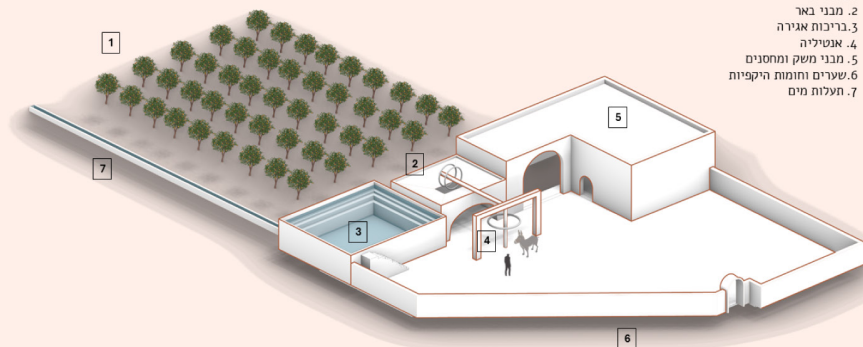
תעלות מים, פראנק סכולטן, 1921. מאוסף הדיגיטלי מהאוניברסיטת לידן

¹³ "בתי הבאר – הארמונות הנעלמים של יפו".

¹⁴ אבי ששון, "בית הביל"יים ביפו: המבנה, המיתוס והמאבק לשימור הזיכרון הפיזי, "בתוך ירושלים וארץ-ישראל: כתביעת ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה, ספר יהושע שוורץ, עורכים: אייל ברוך ואברהם פאוסט, כרך 13–12 (תש"ף), עמ' 404–406.

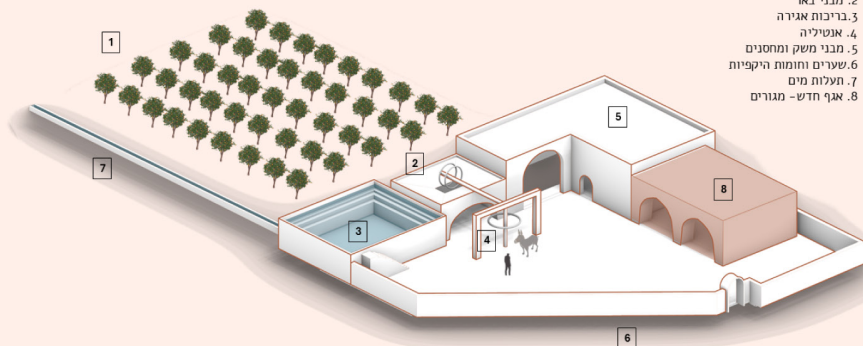
מבנה חקלאי תחילת המאה ה-19

1. פרדסים
2. מבני באר
3. בריכות אגירה
4. אנטייליה
5. מבני משק ומחסנים
6. שערות וחומות היקפיות
7. תעלות מים



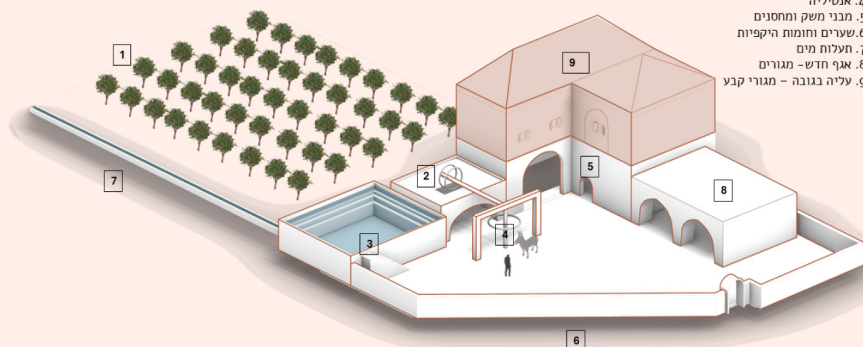
בית קיט אמצע המאה ה-19

1. פרדסים
2. מבני באר
3. בריכות אגירה
4. אנטייליה
5. מבני משק ומחסנים
6. שערות וחומות היקפיות
7. תעלות מים
8. אגף חדש - מגורים



מגורי קבע סוף המאה ה-19

1. פרדסים
2. מבני באר
3. בריכות אגירה
4. אנטייליה
5. מבני משק ומחסנים
6. שערות וחומות היקפיות
7. תעלות מים
8. אגף חדש - מגורים
9. עליה בגובה - מגורי קבע



מרכיבי בית הבאר

בתי הבאר הורכבו ממספר אלמנטים מרכזיים שתמכו בתפקוד החקלאי של הפרדס. הבאר, שמוקמה בחלק הגבוה של המתחם, שימשה לשאיבת מים באמצעות מערכת אנטיליה שהונעה על ידי בעלי חיים כמו גמלים או פרדים, ובהמשך הוחלפה במנועי סולר. סמוך לה נבנתה בריכת אגירה ולעיתים גם בריכת ויסות, מהן זרמו המים בתעלות שהשקו את העצים בכוח הכבידה. לצד הבאר והבריכות נבנה מבנה מגורים ואחסון, לרוב חד-קומתי, עשוי אבן כורכר ומטויה בטיח ורוד, ושימש את בעלי הפרדס או הפועלים. את המתחם הקיפה חומה שנועדה להגן על הפרדס מפני גניבות ופגיעות, ולעיתים שולב בה סביל שסיפק מים לעוברים והשבים.¹⁵

שימור בתי הבאר: בין הכרה להזנחה

ההתעניינות הציבורית בבתי הבאר ביפו התעוררה לפני כשני עשורים, עם שילובם בקורס תיעוד באוניברסיטת תל אביב, בהובלת האדריכל אמנון בר אור ועמיתיו. מחקר הסטודנטים עורר מודעות ציבורית, וב-2008 הוצגה לראשונה תערוכה בנושא, שסימנה את תחילת ההתייחסות העירונית לשימור בתי הבאר.¹⁶

בעקבות זאת, עיריית תל אביב-יפו ביצעה סקר שהגדיר כ-100 מבנים כראויים לתיעוד, ומתוכם כ-40 הוכרו לשימור. עם זאת, השימור התרכז באדריכלות המבנים, תוך התעלמות מההקשר ההיסטורי הרחב – תעלות ההשקיה, בריכות האגירה, ורשת הפרדסים שנספגו בתכנון העירוני המודרני. כך, בתי הבאר הפכו למבנים מבודדים ולא לחלק ממערכת חקלאית חיה.

האדריכל אבי ששון טוען כי תהליכי השימור מדגישים ערכים אסתטיים ופונקציונליים, אך מתעלמים מהממד החקלאי, החברתי וההיסטורי של המבנים וזהותם הערבית. רבים מבתי הבאר נהרסים לטובת נדל"ן, או משתלבים בתכנון העירוני ללא הקשרם המקורי, מה שמוביל לטשטוש הדרגתי של עברם ולמחיקת המורשת המקומית שלהם.¹⁷

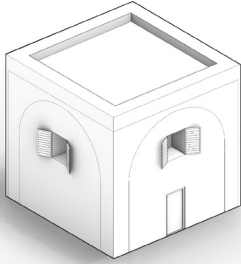
כיום, בתי הבאר מוזנחים, נהרסים או משתלבים בתכנון כאלמנטים דקורטיביים, תוך מחיקת הקשרם החקלאי וההיסטורי. כך, הם הופכים למבנים מבודדים, וזיכרונם נמוג בעיר המתחדשת.

15 קציר, טל, ואבי ששון. "השכבה הירוקה שנעלמה." אדריכלות נוף 47 (2013): 30

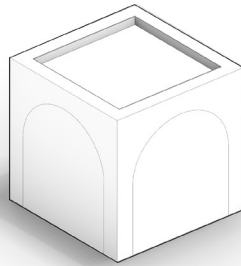
16 "בתי הבאר – הארמונות הנעלמים של יפו."

17 אבי ששון ואורי בלטרברט, "מורשת נוף תרבות חקלאי: שימור הביארות ('בתי באר') בתל-אביב-יפו," אופקים בגאוגרפיה. 2021

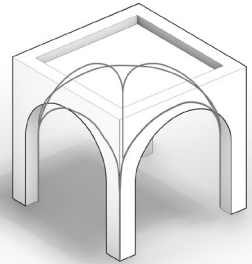
1917



מפתחים – דלתות
וחלונות מעץ

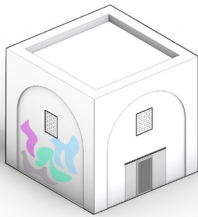


מעטפת - אטימה
ומילוי הקשתות
באבני כורכר

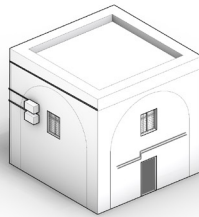


קונסטרוקציה –
קשתות מוצלבות
מאבן כורכר

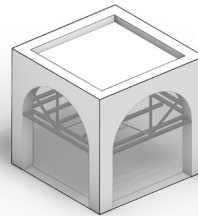
2024



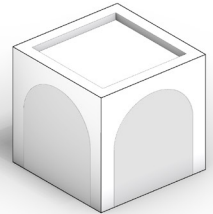
סגירת פתחים בבולוקים
ציורי גרפטי



פתחים – דלת פלדה
וחלונות אלומיניום
תשתית מערכות

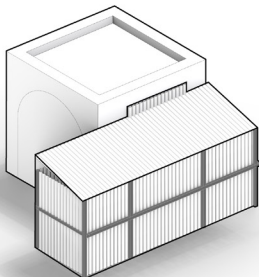


קונסטרוקציה – קורות
פלדה לתמיכה בקמרון
המוצלב

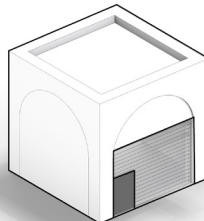


קונסטרוקציה –
עיבוי הקירות
בבטון

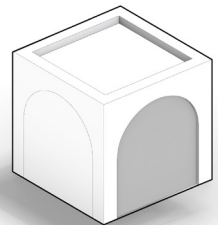
2024



מעטפת – סגירה של חלל חדש
מפחונים וסטימה של דלת
המקורית



מפתחים – יצירת דלתות
פח



מעטפת – סגירת
מפתחים עם קיר
גבס חדש

בתי הבאר היום



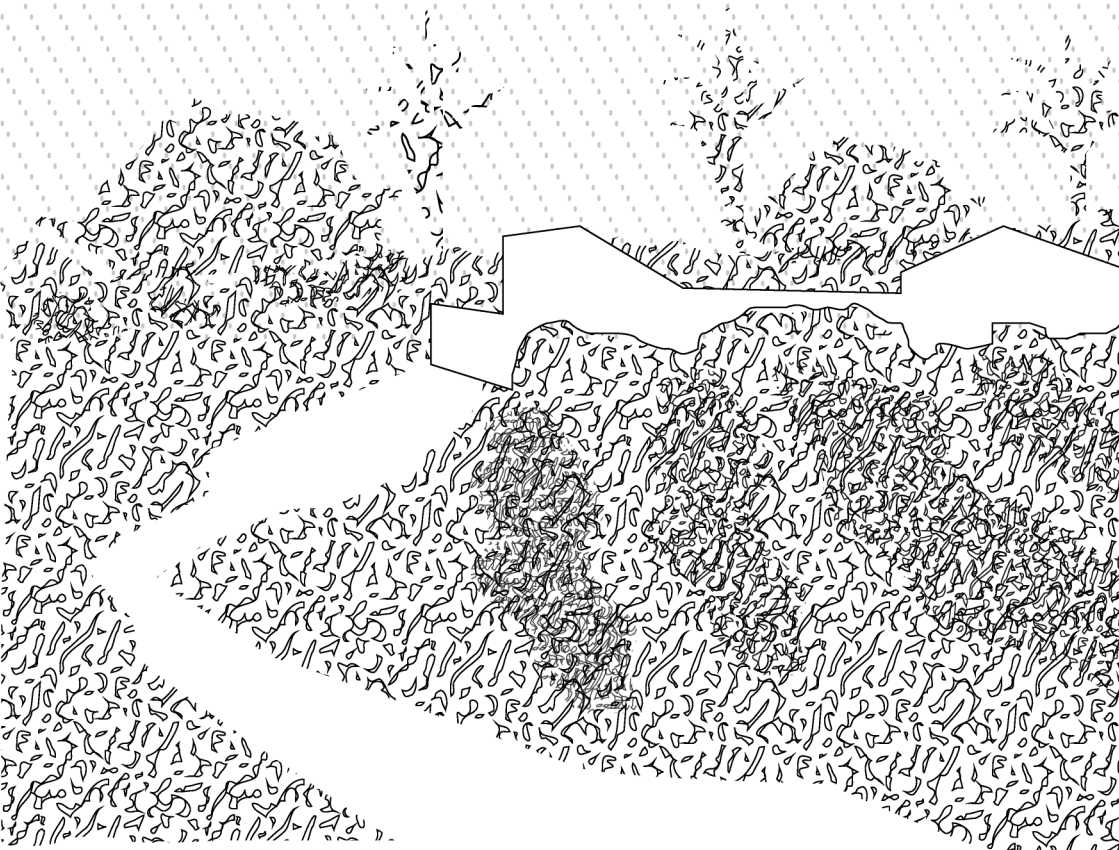




"הפרדס הזה, שהיה גדור גדר גבוהה, עמד מול השכונה החדשה שלנו שהלכה ונבנתה. מאחורי הגדר השתרעו פרדסים רחבי ידיים ודקלים זקופים וגבוהים, שפרשו צמרותיהם על רקע השמיים כזנבות של טווסים... השער הגדול והאדום היה נעול תמיד וסגר בפנינו על העולם הירוק, שגבל עם גבעות החול של תל אביב.

ומהרגע שנפרצת הדרך אל תוך הפרדס נגלה סודו של הגן הנעול והפרדס מקבל מימד אירוטי. הבריכה היא לב לבו של הפרדס והיא התגשמות הסוד שלו."

אהוד בן עזר, נחום גוטמן, מודן הוצאה לאור, 1997, עמ' 51-52.



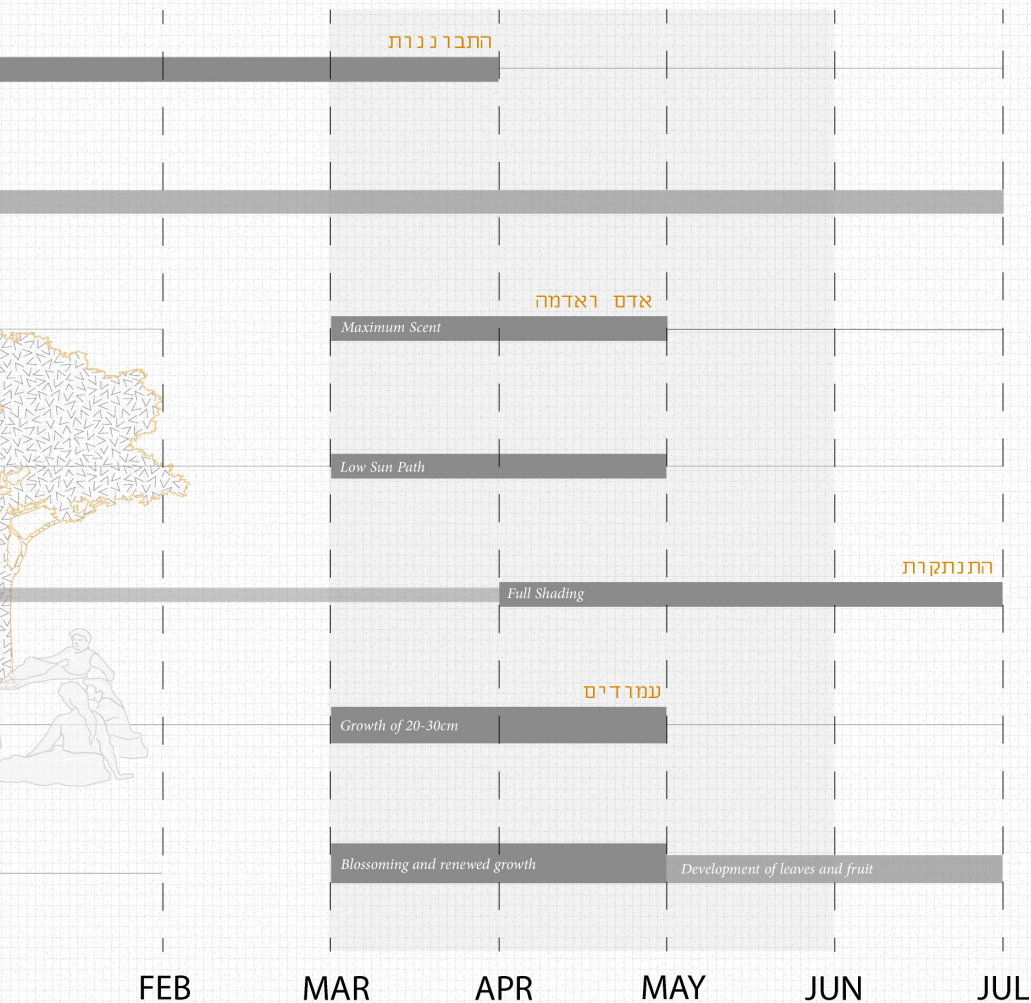
הפרדס

המרכיב השלישי הינו הפרדס. הפרדס הוא מרחב חקלאי מובנה, מאורגן סביב מערכת ליניארית ברורה של שורות עצים, שבילים ותעלות השקיה. מרחב זה מבוסס על קצב וסדר, שבו הצירים הליניאריים מכתיבים את תנועת האדם ואת המבנה הפיזי של הנוף. העצים, הנטועים בסדר מוקפד, מתפקדים כעמודים במרחב, יוצרים מקצבים אחידים של גובה, מרווחים וצל, ומשווים למרחב תחושת יציבות וגיאומטריה מדויקת. עם זאת, על אף שהמערכת נראית ממושטת וסדורה, היא אינה סטטית. להפך, היא דינמית ומשתנה בהתמדה, תוך התכתבות עם מחזוריות עונתית. כל שלב בחיי הפרדס – הפריחה, הצמיחה, ההבשלה והקטיפה – משנה את אופיו המרחבי ואת האינטראקציה בין האדם לסביבה.

החזרתיות של העצים והשבילים מייצרת קצב ותחושת מוכרות, אך השינוי המתמיד במרחב בעקבות העונות מעניק לפרדס ממד נוסף של חיות ותנועה. זהו מרחב שבו המבנה הגיאומטרי הקבוע משמש כשלד מארגן, אך התוכן שבו – העלווה, הפירות, הצל – נמצא במצב תמידי של השתנות.

מעבר להיותו מערכת חקלאית, הפרדס יוצר גם חוויה חושית מרובדת. המגע עם הקרקע הרכה, ריח ההדרים, שינויי האור והצל, ותחושת הסדר הטבעי מייצרים אינטראקציה ייחודית בין האדם למרחב. התנועה לאורך הצירים הליניאריים של הפרדס אינה רק מעבר פונקציונלי, אלא גם מסע חושי, שבו כל עונה מספרת סיפור אחר ומזמינה חוויה משתנה בתוכו.





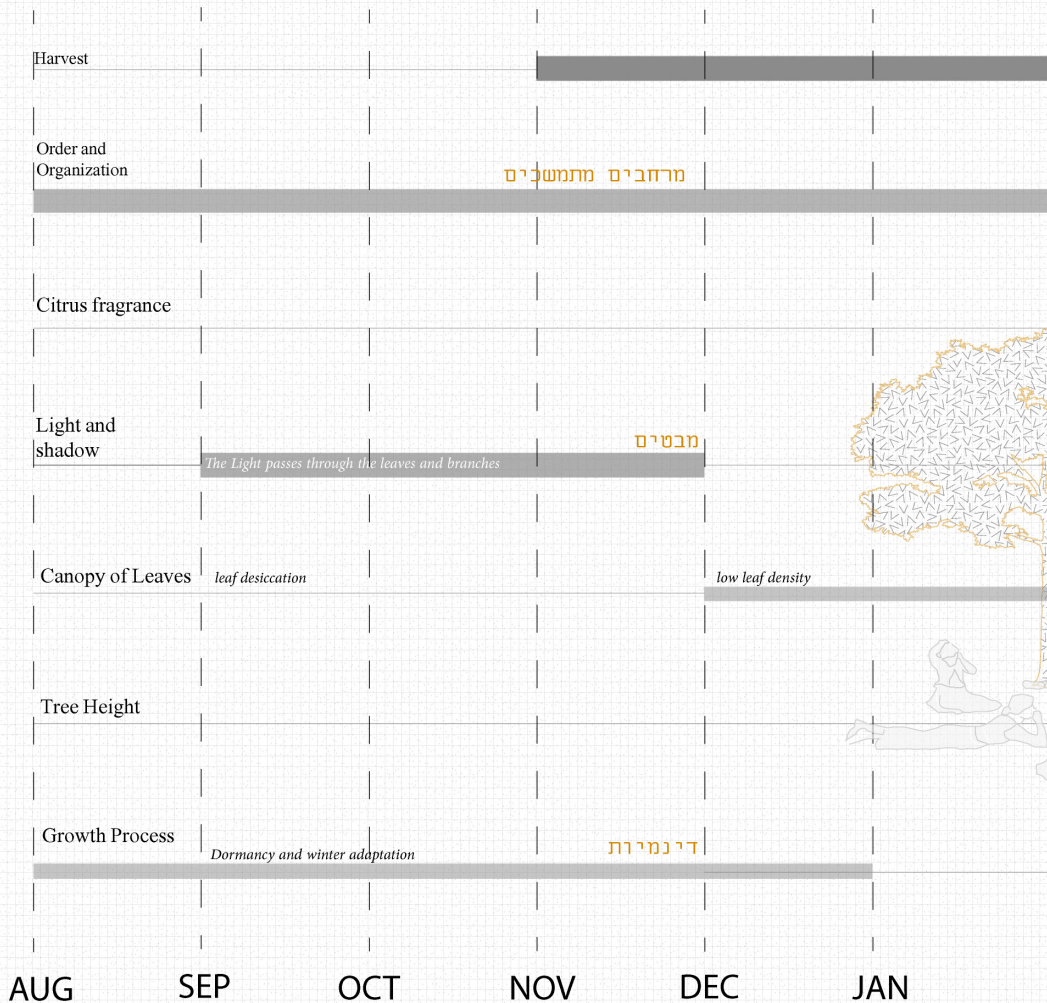
פרדס

חויות חושיות בפרדס

משמעות רגשית וסמלית

סדר וארגון הפרדס

התנהגות במרחב הפרדס



פוליטיקה של מקום ושינוי חברתי

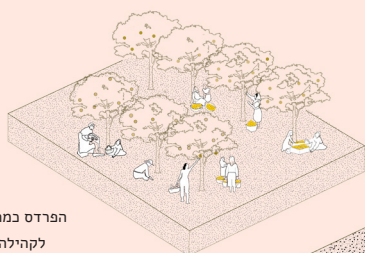
הפרויקט נולד מתוך סקרנות כלפי בתי הבאר, אך ככל שהעמקתי בחקרם, התגלתה בפניי חשיבותם העמוקה כמפתח למורשת חקלאית עשירה, שהייתה לאבן יסוד בקיימות ובחוסן הסביבתי של יפו. מורשת זו לא רק אפיינה את העיר, אלא גם עיצבה את נופיה התרבותיים ואת הקשר ההדוק בין האדם, האדמה והמים. בהמשך למה שנזכר מקודם, מערכת התפוזים שילבה 3 מרכיבים עיקריים: שבלים, בית הבאר והפרדס. ביחד הם הרכיבו רשת מרחבית שמגבשת יחד איתה כלכלה, תעסוקה וחיי חברה וקהילה.

ממערכת שיצרה "מרכז חברתי" המבוסס על קשרי אדם ואדמה, הפכה למקום חסר זהות. עם דעיכתו והחלפתו של שכבה זו בבטון ואספלט, נוצר פער רב וניכור מובלט בין החברה הערבית והיהודית הקיימת היום הן חברתית וסביבתית. שינוי מרחבי זה שינה דמוגרפיה מקומית של יפו והביא איתו קהילה חדשה שמחזקות ניכור זה.

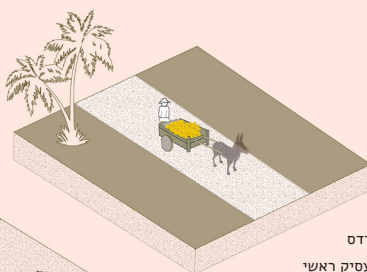
במאמר שכתב ד"ר דניאל מונטרסקו "זהות ללא קהילה, קהילה מחפשת זהות: פוליטיקה מרחבית ביפו." מראה שהפערים המעמדיים והאתניים המתרחשים ביפו מעמיקים מקיטוב חברתי – המדיניות העירונית החדשה, שמצד אחד מחדשת תשתיות ומשקיעה בפרויקטים ציבוריים, אך מצד שני מביאה לעלייה חדה במחירי הדירה ולדחיקה כלכלית של האוכלוסייה הערבית, מייצרת מתח חברתי ואתני. הפערים ההולכים וגדלים בין עשירים לעניים ובין יהודים לערבים משקפים אסטרטגיה תכנונית שמעודדת בידול מרחבי ו"חזוק" אוכלוסיות מסוימות. הקהילה הערבית רואה בכך חלק מתהליך הייחוד והטרנספור הכלכלי, אשר מטשטש את הזהות הערבית של המרחב היפואי ופוגע במרקם הקהילתי. התוכניות העתידיות לא יוצרות רקמה רב תקופתית שמבטיחה גם גיוון חברתי אלא שילוב קיצוני של מבנים היסטוריים ועכשוויים.¹⁸

18 מונטרסקו, דניאל. עיר שסועה לה יחדיו: דילאומיות בחיי היומיום ביפו. תל אביב: בבל, ידיעות ספרים, 2020: 96-101.

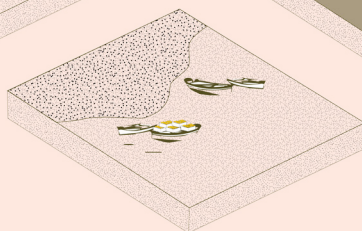
הפרדס במרחב
לקהילה



הפרדס
במעסיק ראשי



שגשוג כלכלי



שרידי הפרדס

השטחים הפתוחים שנותרו ביפו הם שרידים לנוף הפרדסים שהתקיים בה בעבר, חלקים מהמרחב החקלאי ההיסטורי שהפכו עם השנים לשטחים בלתי מנוצלים במרקם העירוני. שטחים אלו מפוזרים ברחבי העיר ומהווים עדות אילמת לקרקע שהייתה בעבר אדמת פרדס. כיום ניתן למצוא ריכוזים מהם בעיקר סביב שרידי בתי הבאר, אשר עמדו בכל פרדס לא רק כמתקני השקיה, אלא גם כמרחבי מגורים, עבודה וחיים קהילתיים שלמים.

לאחר היעלמותם הפיזית של הפרדסים, נותרו בתי הבאר וקווי המתאר של חלקותיהם כעדות נופית לזיכרון שנמחק; זיכרון של משפחות, של עבודה ושל אורח חיים. זיכרון זה אינו מתקיים עוד, לא במרחב הפיזי ולא בשיח התכנוני או התרבותי.

הפרויקט מבקש להציע אנטיזה למחיקת שכבה זו ולהחיות מחדש את העורף החקלאי של יפו, לא כהחזרה לפונקציה חקלאית מעשית, אלא כמחווה לזיכרון הקולקטיבי: למשפחות שחיו בפרדסים, לתרבות שנשענה עליהם ולזהות שנוצרה במרחב הירוק.

השטחים הפתוחים הקיימים כיום בדרום תל אביב וביפו שימשו כנקודת מוצא לאיתור אתר ההתערבות. מתוך כלל השטחים זוהו 12 אתרים שבהם התקיימה בעבר פעילות חקלאית מובהקת, ולכל אחד מהם זיקה היסטורית לבית באר משפחתי. הבחירה באתרים אלו התבססה על תהליך מיפוי רב-שלבי: בשלב הראשון סוננו השטחים לפי רגישות גבוהה להצפות, ולאחר מכן נבחנו הקרבה לשרידי בתי באר והזיקה הנופית-היסטורית שנותרה סביבם.

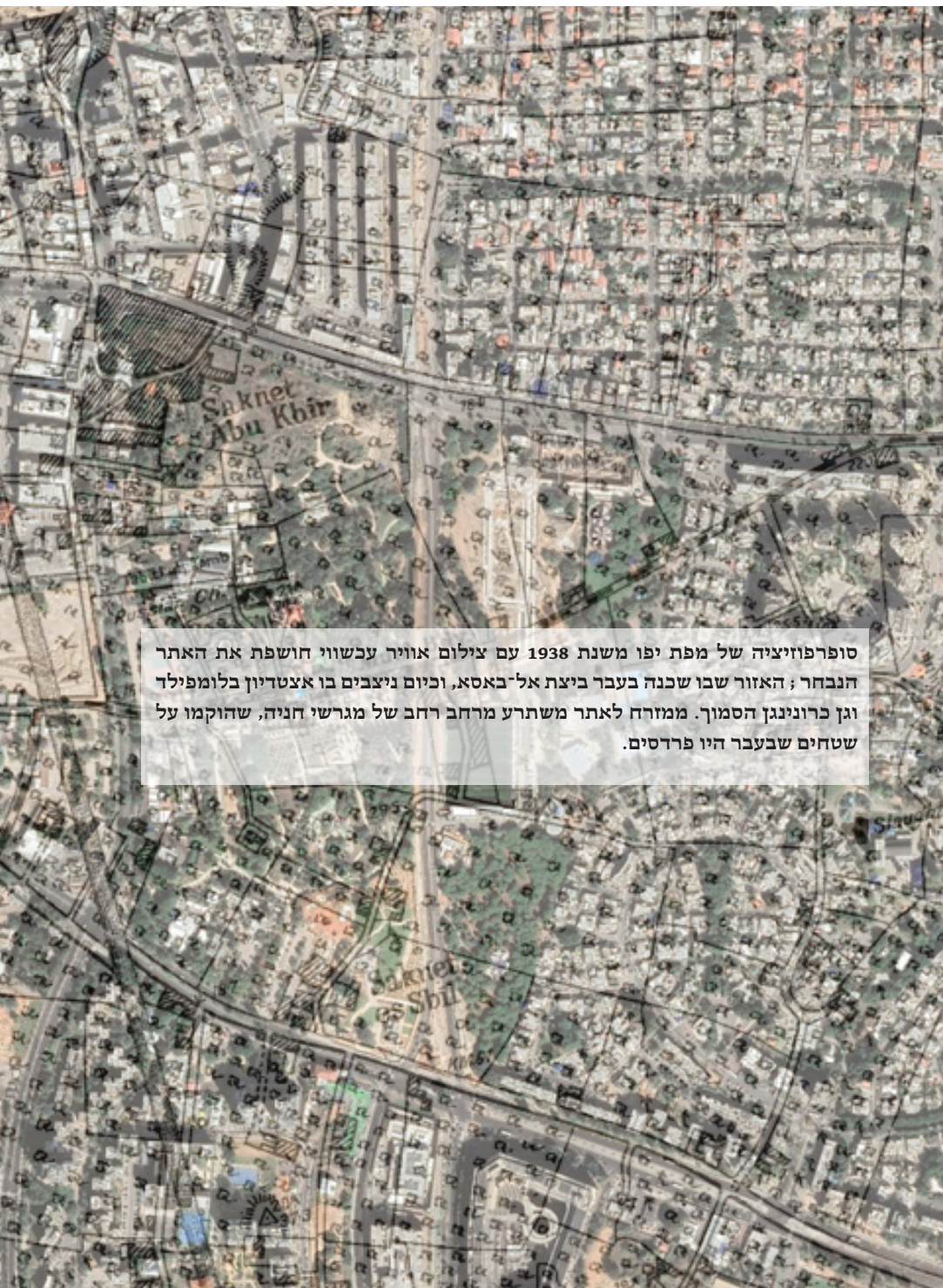
מתוך כלל השטחים הפתוחים הללו נבחר האתר בעל השטח הרגיש ביותר להצפות – לב יפו, שבו השתרעה בעבר ביצת אל באסא. הביצה שימשה מקור מים, דשן אורגני ומערכת אקולוגית תומכת שאפשרה את שגשוגם של פרדסי יפו. כיום תופסים את מקומה אצטדיון בלומפילד וגן כרונינגן הסמוך לו, וממזרח להם משתרע אזור רחב ידיים של מגרשי חניה.



השטחים הפתוחים ביחס לאזורים עם רגישות גדולה להצפות. מקור: govmap



12 אתרים שבהם התקיימה בעבר פעילות חקלאית מובהקת ובעלי רגישות להצפות. מקור: govmap

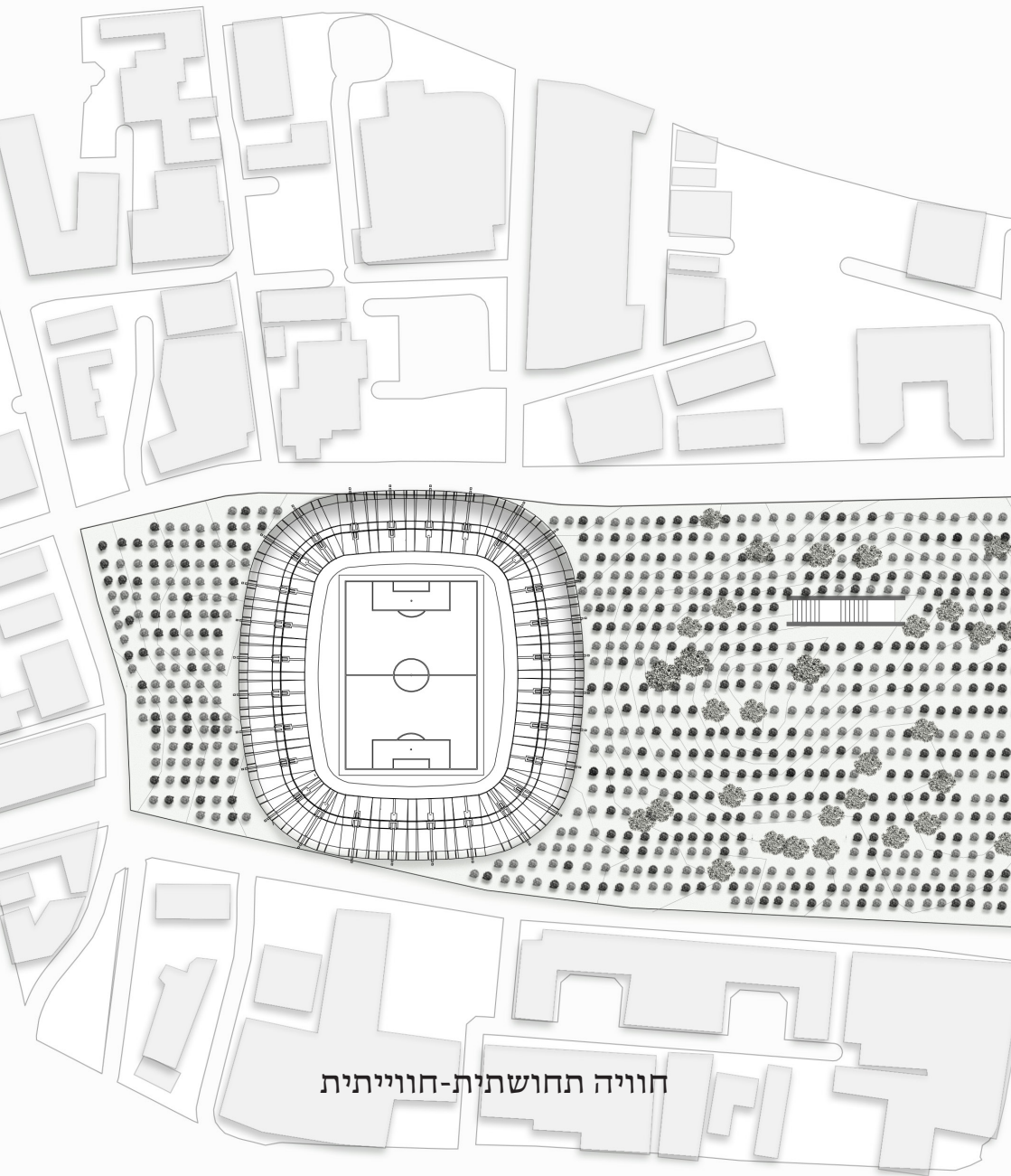


סופרפוזיציה של מפת יפו משנת 1938 עם צילום אוויר עכשווי חושפת את האתר הנבחר ; האזור שבו שכנה בעבר ביצת אל-באסא, וכיום ניצבים בו אצטרדיון בלומפילד וגן כרונינגן הסמוך. ממזרח לאתר משתרע מרחב רחב של מגרשי חניה, שהוקמו על שטחים שבעבר היו פרדסים.





חוויה צורנית-טיפולוגית



חוויה תחושתית-חוייתית

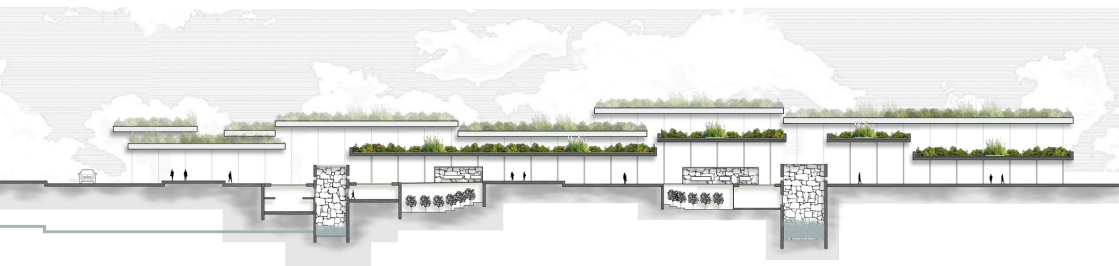


פרדס עירוני

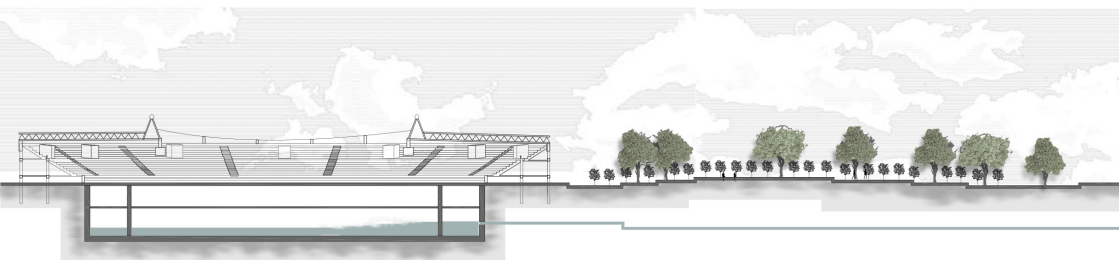
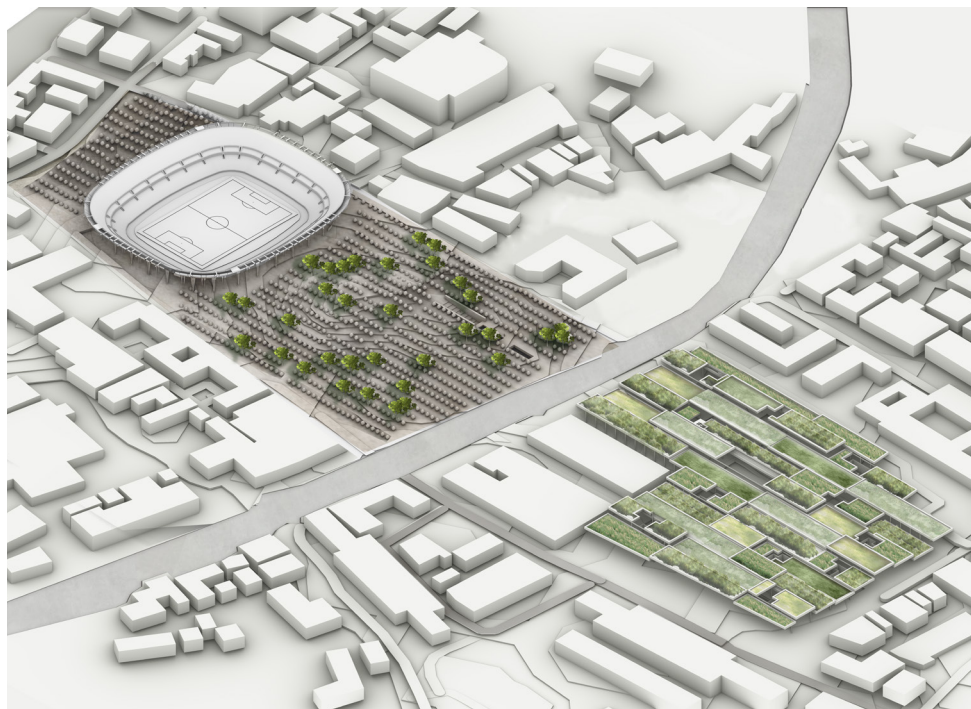
האתר שנבחר להתערבות משתרע על פני כ-96 דונם, והוא נטמע בין המבנים הקיימים במטרה להשיב שכבה ירוקה אל תוך המרחב האפור של העיר. מיקומו של הפרויקט אינו מקרי; הבחירה בו נועדה להחזיר למקום את משמעותו ההיסטורית והאקולוגית כמרכז מחזורי של חיים, מים ואדמה. מטרת ההתערבות היא להנכיח מחדש תרבות שנמחקה, לא באמצעות שימור סמלי או הצבה של אובייקטים מנותקים מן ההקשר, אלא באמצעות יצירת מערכת חיה ומתקיימת במרחב העירוני.

אסטרטגיית ההתערבות מתבססת על שתי פעולות עיקריות, השזורות זו בזו. הראשונה היא פעולה אדריכלית-נופית המחייה את הקשרים שהתקיימו בעבר בין האדם, הקרקע והמים, ומבוססת על השימוש בשטחים הפתוחים הסמוכים לאצטדיון בלומפילד ובהיקפיו. השנייה היא פישוט של התרבות החקלאית למרכיביה הבסיסיים – בית הבאר, האדמה והמים – והענקת ביטוי אדריכלי-מרחבי למרכיבים אלו. שלושת האלמנטים הללו זוכים לביטוי בצורות מגוונות, היוצרים יחד חוויה עירונית חדשה שבה התרבות החקלאית מקבלת נוכחות מחודשת.

הפעולה האדריכלית נשענת על שתי שפות משלימות: האחת תחושתית-חוויתית, המאפשרת חווית שיטוט, שהייה והתבוננות במרחב כמעין פרדס עירוני; והשנייה צורנית-טיפולוגית, המבוססת על דפוסו הליניארי של הפרדס ההיסטורי ועל בתי הבאר ששימשו בו עוגנים מרכזיים. שילוב שתי השפות הללו מייצר רשת של מרחבים ציבוריים-שיתופיים, הפועלים כשכבת זיכרון חקלאית בתוך העיר. בכך מאתגר הפרויקט את המצב הקיים ומציע מודל חדש לשילוב שכבות העבר החקלאי בתוך המרחב העירוני העכשווי.

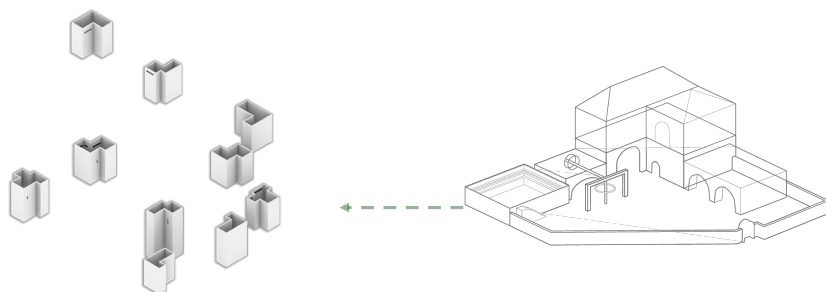


זרימה מחודשת – מערכת מים תת קרקעית בין האצטדיון לבתי הבאר

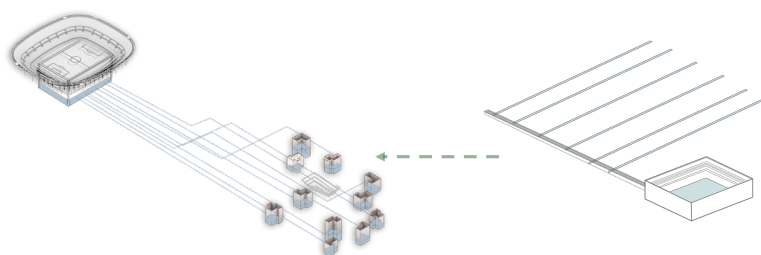


מרכיבי תרבות חקלאית

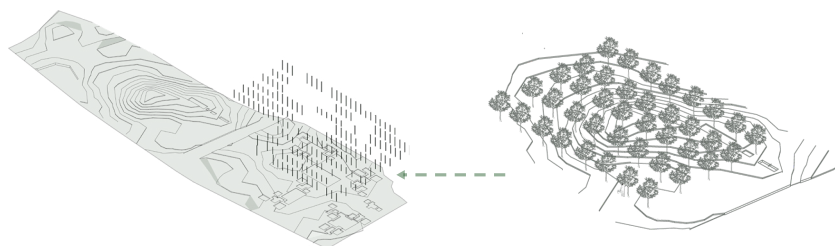
תרבות חקלאות זו מורכבת ממספר מרכיבים, שהוזכרו בפרקים הקודמים. בנוסף אליהם, מרכיביה שאפשרו חקלאות זו לשגשג ולצמוח הינם : האדמה בית הבאר, ו המים. שלושת מרכיבים אלו בוטאו כך שביחד נוצר לנו מודל עירוני חדש אשר מדבר את שפת הפרדס ותרבות חקלאית זו.



בית באר



מים

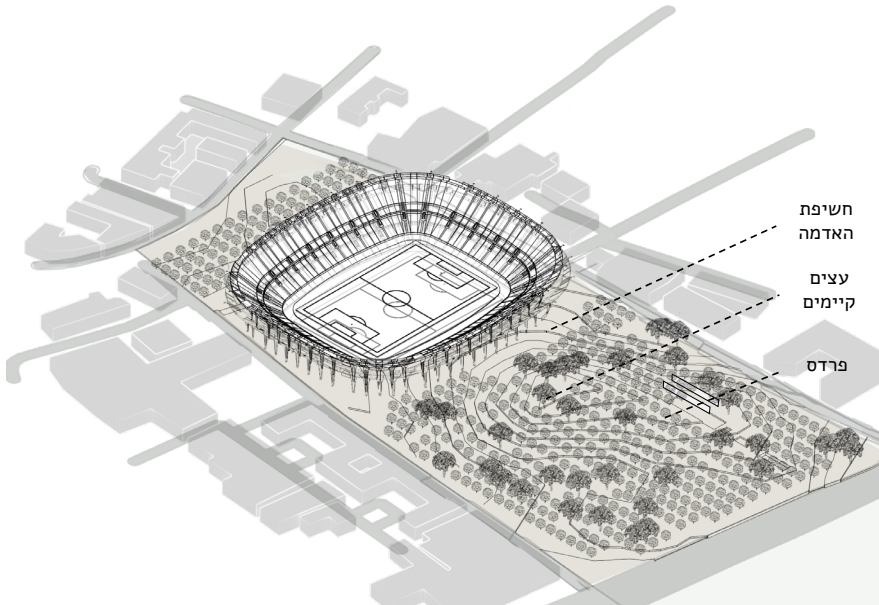


אדמה\עץ

האדמה

האדמה, בזכות פוריותה ובשל מיקומה מתחת לגובה פני הים, סיפקה את הדרשן ותנאי הגידול הייחודיים שאפשרו את שגשוגם של פרדסי יפו. בפרויקט, האדמה נחשפת במכוון, תוך שמירה על העצים הקיימים וגבהי הטופוגרפיה הקיימת. בחירה זו נובעת מן הרצון להדגיש את יסוד הקרקע עצמו; את ריחה, את מרקמה ואת נוכחותה הטבעית, ולא לעצב אותה באמצעות התערבויות מלאכותיות של האדם.

האדמה אינה רק קרקע, אלא גם העצים שצמחו מתוכה; עצי התפוז, המסודרים בשורות על פי חוקיות קבועה, יוצרים חוויה אינטימית המנתקת את ההולך במרחב מן העיר ומעניקה תחושה של כניסה לעולם אחר. מתוך רצון לשחזר חוויה זו, נשתלו עצי הדר באצטדיון בלומפילד ובגן כרונינגן הסמוך לו, וממזרח להם נמשכת סדרה ליניארית של עמודים המדמים את מערך העצים הנטועים במרווחים שווים. כך נבנית חוויה צורנית-טיפולוגית, המאזכרת את לשון הפרדס ההיסטורי ומשיבה אותה אל המרחב העכשווי.



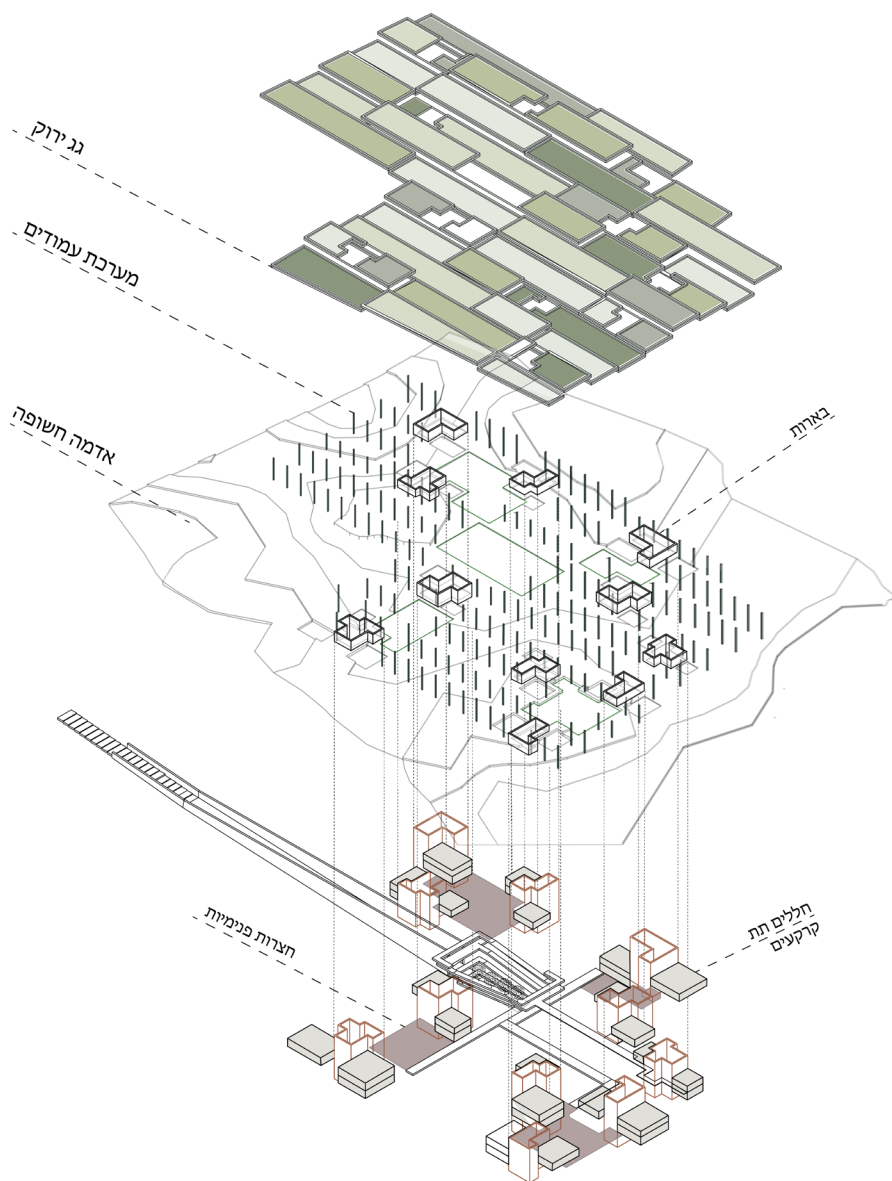
בית הבאר

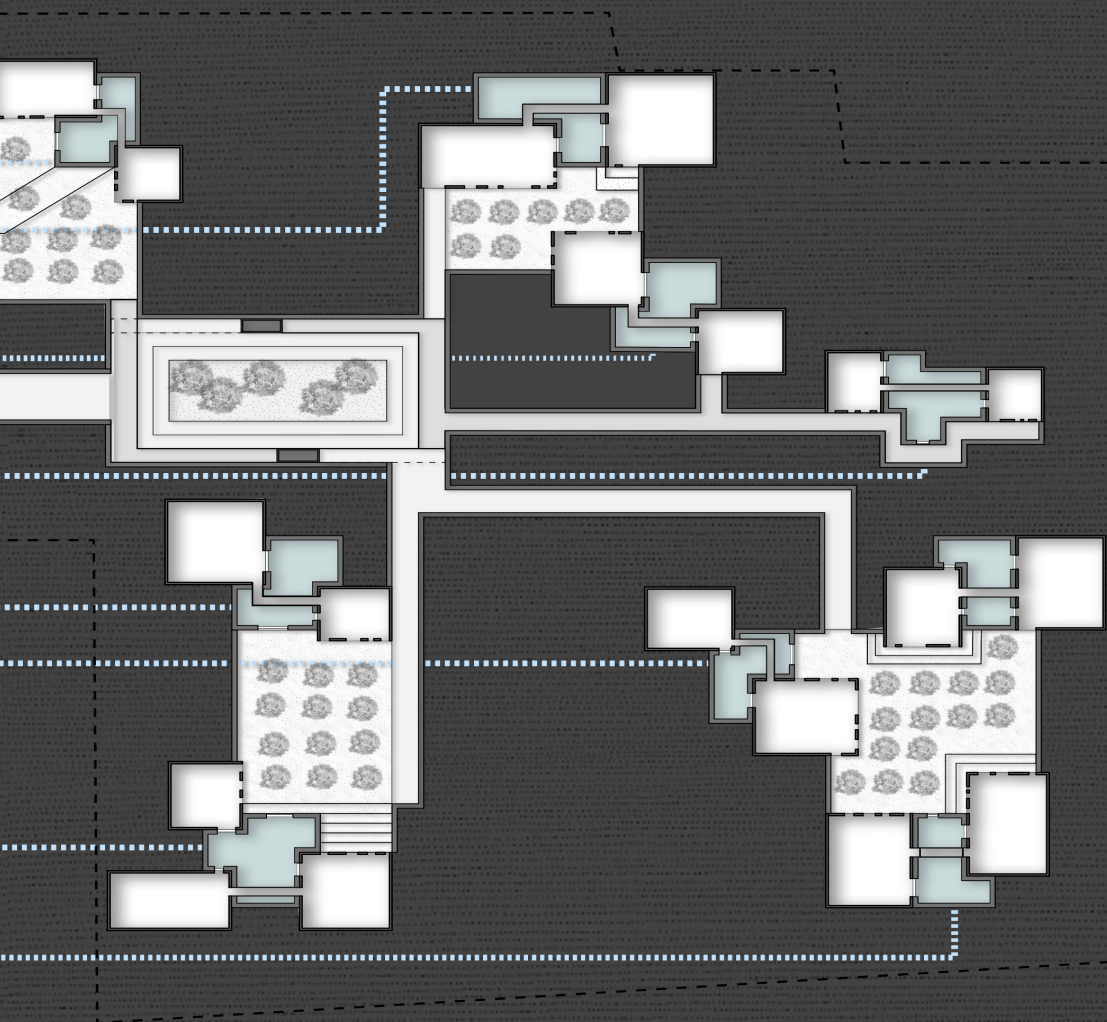
בתי הבאר, שבהם נמצאה האנרגיה החיונית לפרדסים, היוו את מקור המים המרכזי ועיצבו את המרחב החקלאי. הם שימשו לא רק כחללים שבהם מוקמו מתקני ההשקיה, אלא גם כמרחבים משותפים למשפחות ולעובדים וכמקומות מגורים לבעלי חיים. בתי הבאר היו מלאי חיים, תנועה וקיום יומיומי, ושיקפו את מרכזיותם בתרבות החקלאית של יפו. כיום, לעומת זאת, רוב בתי הבאר שנותרו ביפו עומדים נטושים וחסרי ערך תפקודי, שרידיהם פזורים במרחב כעדות אילמת.

בפרויקט קווי המתאר של בתי הבאר משוחזרים באגף המזרחי: כל בית באר הופך ל"בית-באר" – חלל ריק החפור באדמה, המחבר בין שמים לאדמה ומשמש כציר של זיכרון. סביבו משולבים חללים רב שימושיים תת קרקעיים הצופים לעברו. האתר כולל 12 קווי מתאר של בתי באר, המאזכרים את 12 האתרים שבהם התקיימה בעבר פעילות חקלאית מובהקת.



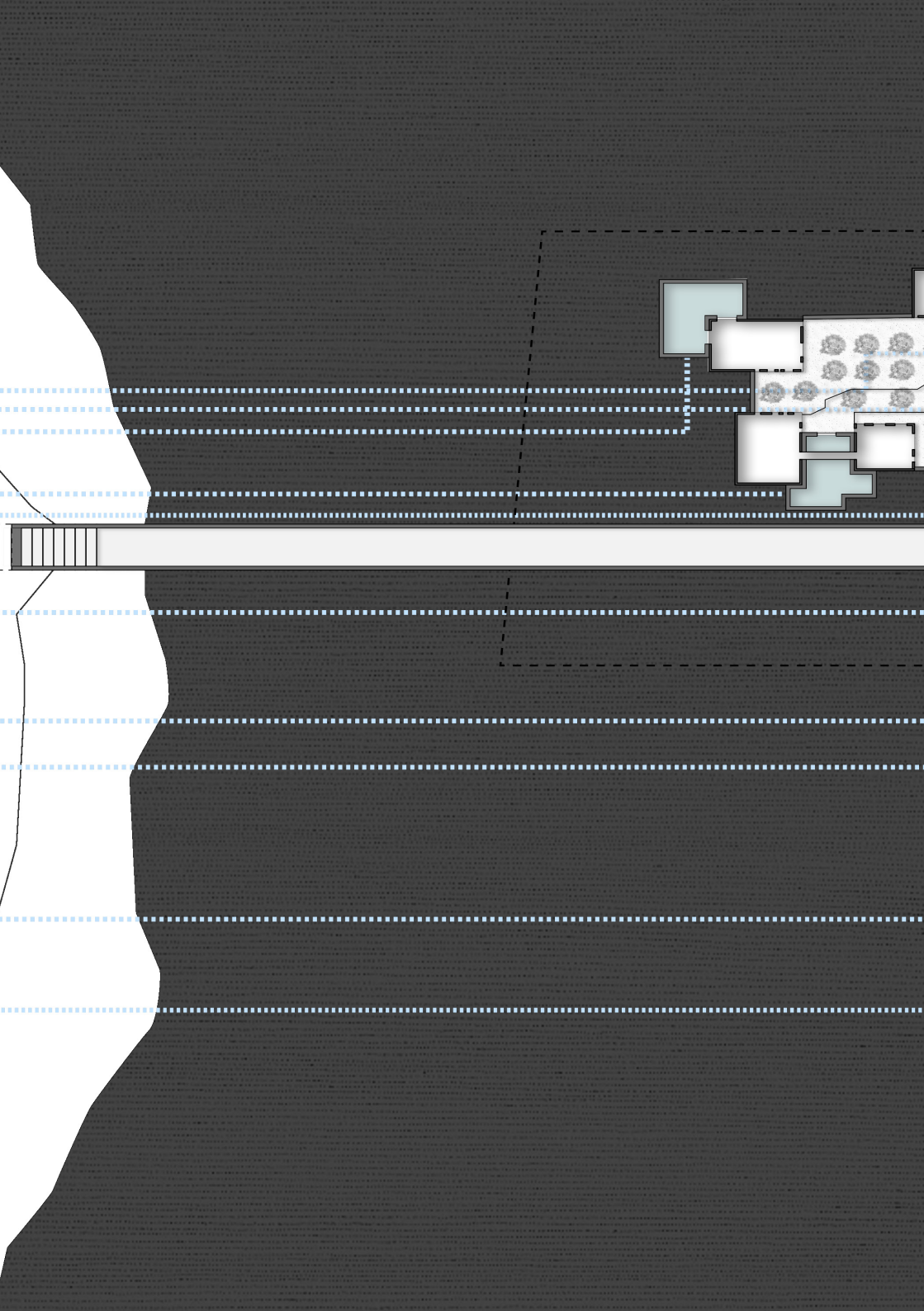
מבט אל עבר הבארות והחצרות הפנימיות





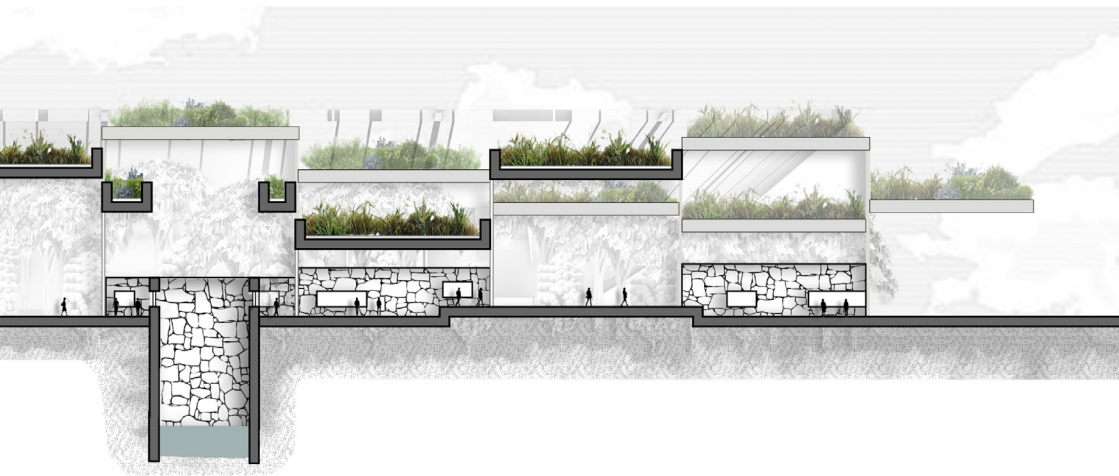
רשת של בתי באר - זיכרון חקלאי במרחב קהילתי

תכנית תת קרקע

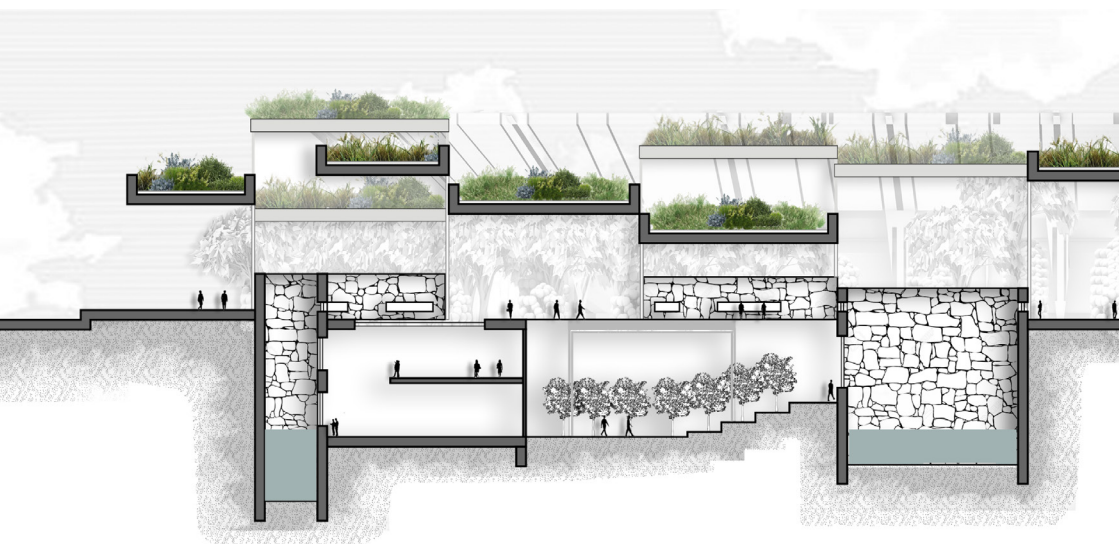
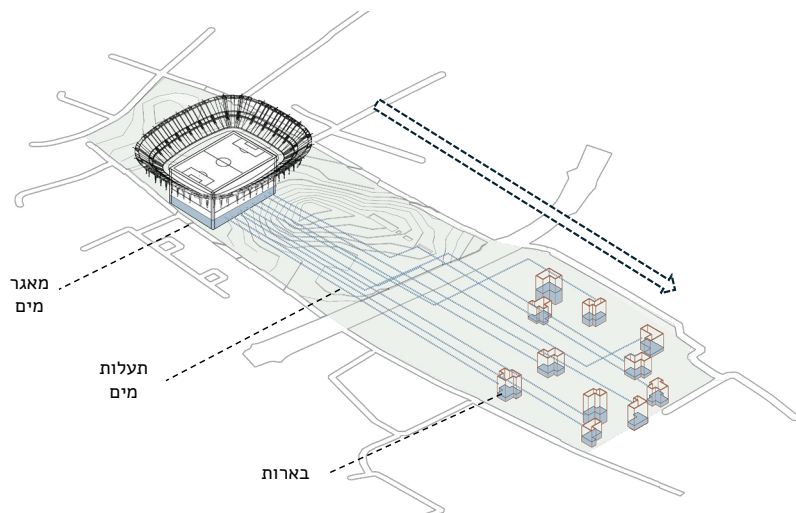


המים

ללא מים לא מתקיים פרדס. המים היוו את יסוד החיים שאיפשר את צמיחת הפרדסים ואת שגשוגם. על מנת להשקות את הפרדס העירוני ואת הפרדס המשתקם, מוצע להפוך את שטח בלומפילד למאגר מים תת קרקעי, המשחזר את זיכרון ביצת אל באסא ההיסטורית. מאגר זה אוסף ומאגר את עודפי המים באזור, הידוע ברגישותו הגבוהה להצפות, ומשמש מקור הזנה למערכת ההשקיה. באמצעות רשת תעלות תת קרקעיות מוזנים המים מהמאגר אל בתי הבאר במזרח האתר, כך שכל באר מושקת הן ממאגר המים המרכזי והן ישירות מן הקרקע. בדרך זו הופכים המים מגורם חסר נראות למרכיב נופי-מרחבי פעיל, שמחבר בין עבר חקלאי לבין הווה עירוני. באמצעות תעלות השקיה הנמצאות מתחת לאדמה, המים משקים את הפרדס ומגיעים עד לבארות הנמצאים באגף המזרחי של האתר, כך שכל באר "מושקת" ממאגר המים וגם מהאדמה.



עומק מול צמיחה



סיכום

התכנון מעלה אל פני השטח את הזיכרון של המורשת החקלאית שנמחקה, ומבקש ליצור ח מרכיביה העיקריים של התרבות החקלאית והטמעתם במרחב שהיה פעם פרדס. התכנון נש טיפולוגיה אדריכלית.

מהלך זה אינו רק פעולה אדריכלית, אלא גם אמירה תרבותית וחברתית: חתירה להטמעת ומנותק, אלא כמרכיב חי, פעיל ודינמי בנוף העכשווי.

עם זאת, הגישה אינה פותרת את הסוגייה הרחבה יותר. ערים רבות חוו מחיקה של שכבתן ד כחלק מטקטיקה מכוונת של העלמה ומחיקה, לבין הרצון לשמר ולהנכיח שכבות היסטוריות

הפוטנציאל המרכזי בגישה זו הוא בהצעת כלי תכנוני לשילוב זיכרון היסטורי במרחב. היא נ ניתנת ליישום גם באתרים אחרים. בכך היא מזמינה חשיבה מחודשת על תפקידה של האדר מה שנרחק לשוליים, ולשלב אותו בחיי היומיום.





יבור מחודש בין העיר לבין ההיסטוריה שנעלמה. הוא עושה זאת באמצעות חשיפת
על שפת הפרדס, בממדיה המרחביים והחושיים, ומשלב בין חוויה תחושתית לבין

המורשת כחלק בלתי נפרד מהחוויה העירונית היומיומית. לא רק כזיכרון נוסטלגי

החקלאית, והאתגר המרכזי מצוי במתח שבין צורכי הפיתוח העירוני המואץ, לעיתים
ת המעידות על זהות, מורשת, תרבות וחברה.

שענת על עקרונות של הכרה והנכחה במורכבויות הנרטיביות של המקום, ומתוך כך
יכולות ככלי ביקורתי ופרשני, כזה שמאפשר לעיר לשאת את שכבותיה, להבליט את

ביבליוגרפיה

- יזבק, מחמוד. עיר התפוזים, יפו: תרבות וחברה 1700-1840. ביירות: המכון ללימודי פלסטין, 2018.
- כבהא, מוסטפא, ונחום קרלינסקי. הפרדס הנעלם: הפרדסנות הערבית-הפלסטינית עד שנת 1948. זמנים: רבעון להיסטוריה 129 (חורף 2015): 94-109.
- כבהא, מוסטפא, וקרלינסקי, נחום. הפרדס האבוד: סיפורה של תעשיית הפרדס הערבי בארץ ישראל. תל אביב: רסלינג, 2024.
- מונטרסקו, דניאל. עיר שסועה לה יהודיו: דו־לאומיות בחיי היומיום ביפו. תל אביב: בבל; ידיעות ספרים, 2020: 96-101, 471-476.
- פלד, קובי. בתי הבאר של יפו. זמנים: רבעון להיסטוריה 103 (קיץ 2008): 38-45.
- פרנקו, יעקב. תגלית מדעית על מקור איכותם של תפוזי השמוטי JAFFA. עת הדר, גיליון 143 (2022): 20-23.
<https://www.plants.org.il/uploadimages/et%20hadar%20143.pdf>
- קרק, רות. יפו: צמיחתה של עיר, 1799-1917. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1984.
- קציר, טל, ואבי ששון. השכבה הירוקה שנעלמה. אדריכלות נוף 47 (2013): 28-31.
- ששון, אבי. בית הביל"ויים ביפו: המבנה, המיתוס והמאבק לשימור הזיכרון הפיזי. בתוך: ירושלים וארץ-ישראל: כתב-עת ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה, ספר יהושע שוורץ, בעריכת אייל ברוך ואברהם פאוסט, 404-406. כרך 12-13, תש"ף.
- ששון, אבי, ואורי בלטרברט. מורשת נוף תרבות חקלאי: שימור הביארות ('בתי באר') בתל-אביב-יפו. אופקים בגאוגרפיה 99 (2021): 8-30.

- Copic, Slobodan, Dragana dordevic, and Jelena Tomi dordevic. Belgrade's Garden Colonies: Where Memory, Nature, and People Meet. In *Urban Agricultural Heritage: Transmission, Planning, and Design*, edited by Christina Neugebauer, Sibylla Dähmlow, and Christa Reicher, 66–75. Basel: Birkhäuser, 2022.
- Relph, Edward. *Place and Placelessness*. London: Pion, 1976.
- Sánchez Salvador, Mariana. Urban Agricultural Heritage of Lisbon: From the Past to the Future? In *Urban Agricultural Heritage: Transmission, Planning, and Design*, edited by Christina Neugebauer, Sibylla Dähmlow, and Christa Reicher, 88–97. Basel: Birkhäuser, 2022.
- Whiston Spirn Anne, *The language of Landscape*. New Haven: Yale University Press, 1998, 240–266.

אתרי אינטרנט

"בתי הבאר - הארמונות הנעלמים של יפו". בתי הבאר - הארמונות הנעלמים של יפו. כניסה אחרונה ב-20 במרץ 2025. <https://www.batei-beer.com/beer.html>.

אתר המרכז למיפוי ישראל. כניסה אחרונה ב-20 במרץ 2025. [./https://www.govmap.gov.il](https://www.govmap.gov.il).

Frank Scholten Photographs. Universiteit Leiden Digital Collections. Accessed March 15, 2025. <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl>.

GeoHub - האוניברסיטה העברית בירושלים. מאגר מידע גיאוגרפי. כניסה אחרונה ב-20 במרץ 2025. <https://geohub.huji.ac.il/searchOnMap.html>.

תקציר

המרחב העירוני הוא תוצר של התרחבות מתמדת של השטח הבנוי הבאה לא פעם על חשבונם של שטחים חקלאיים הסמוכים לעיר. על אף שהשטחים החקלאיים אינם נחשבים בדרך כלל לחלק מהעיר עצמה, קיומם בשולי העיר הוא חלק בלתי נפרד מזהותה ומתרבותה. היעלמותם הפיזית משכיחה את הקשרים התרבותיים והכלכליים שבהם פעלה העיר מול השטחים החקלאיים שסביב לה ועשויה לתרום לניכור בין תושבי העיר לסביבה הטבעית.

מחיקת המורשת החקלאית של יפו, עיר שנודעה בעבר כ"עיר הפרדסים", היא דוגמה לתופעה זו. במשך למעלה ממאה שנים עיצבו הפרדסים את הכלכלה, הנוף והחיים החברתיים בעיר, אך כיום שרידי בתי הבאר והקרקעות החקלאיות שסבבו את העיר הבנויה כמעט שאינם נוכחים במרחב. עם זאת, ייתכן שניתן באמצעים אדריכליים לשלב במרקם העירוני העכשווי נוכחות פיזית משמעותית של המורשת החקלאית, באופן שיסייע להחיות את צדדיה החקלאיים של העיר ולחשוף רבדים שנמחקו.

עמדת הפרויקט היא שאין להסתפק בשימור סמלי או בהצבת אובייקטים בנויים בודדים המרמזים על עברה החקלאי של העיר, אלא יש לנסח התערבות אדריכלית-נופית המחיה את הקשרים שהתקיימו בין אדם, קרקע ומים. ביפו, הדבר נכון במיוחד סביב בתי הבאר, שהם העדות הפיזית האחרונה בדרך כלל למערכת החקלאית, הכלכלית והקהילתית המשולבת שהיתה חלק מרכזי בחיי העיר. האתר שנבחר הוא ביצת אל-באסא, ששימשה בעבר מקור מים מרכזי לפרדסי יפו. את מקום הביצה תפסו היום אצטדיון בלומפילד וגן כרונינגן הצמוד לו. מזרחית להם נמצא אזור רחב ידיים של מגרשי חניה שהוקמו במקום שבו התקיימו פרדסים.

הפרויקט מתמקד בשני אתרים אלה כתגובה להיסטוריה שנמחקה ולמצב העכשווי. הפעולה האדריכלית משתמשת בשתי שפות משלימות: האחת תחושתית-חוויתית, המאפשרת חווית שוטטות ושהות בפרדס; והשנייה צורנית-טיפולוגית, הנשענת על לשון הפרדס הליניארי ועל בתי הבאר כעוגנים. שילוב זה יוצר רשת מרחבים ציבוריים-שיתופיים הפועלים כ"שכבת זיכרון חקלאית" בתוך העיר, מאתגרים את המצב הקיים ומציעים מודל חדש לשילוב שכבות של עבר חקלאי במרחב העירוני העכשווי.